İSMET ZEKİ EYUBOĞLU

HATAYİ (ŞAH İSMAİL)

Bir ozanın içevreninde gezintiler

GEÇİT KİTABEVİ

HATAYİ
—ŞAH İSMAİL—
— Bir Ozanın İçevreninde Gezintiler—

İSMET ZEKİ EYUBOĞLU

HATAYİ
—ŞAH İSMAİL—

— Bir Ozanın İçevreninde Gezintiler—

GEÇİT KİTABEVİ
Ankara Caddesi, Fahrettin Kerim Gökay
Vakıf İşhanı No: 31/6 SİRKECİ - İSTANBUL

Hatayi
— Şah İsmail —
—Bir Ozanın İçevreninde Gezintiler—

İSMET ZEKİ EYUBOĞLU

Yayımlayan: GEÇİT KİTABEVİ
Yayın No: 27
Editör: Ergin Ardakoç
Kapak Düzeni: Derman Över
Baskı: Alemdar Ofset

İSTANBUL - 1991

İÇİNDEKİLER

KAYNAKÇA

Adıvar, Dr. Adnan: Osmanlı Türklerinde İlim, 1972, 2. bası.
Tarih Boyunca Bilim ve Din, 1980, 3. bası.
Atalay, Besim: Bektaşilik ve Edebiyatı, 1340.
Birdoğan, Nejat: Şah İsmail- Hataî, 1991
Çeçen, Doç. Dr. Anıl: Türk Devletleri Tarihi, 1986.
Elvan Çelebi: Menâkibü'l-Kudsiyye fi Menâsibi'l-Ünsiyye, yay. İsmail E. Erünsal-A. Yaşar Ocak, 1984.
Ergun, Sadeddin Nüzhet: Hatayi Divanı, 1956.
Eyuboğlu, Ertuğrul Kemal: Şiirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler, 1973-1975, 2. cild.
Eyuboğlu, İsmet Zeki: Bektaşilik, 1989, 2. bası.
Uygarlığın Çıkmazları, 1990.
Şeyh Bedreddin-Vâridat, 1991, 3. bası.
Alevilik-Sünnilik-İslâm Düşüncesi, 1989, 2. bası.
Hacı Bektaş Veli, 1989.
Şeytan Ayetleri Söylencesi, 1989.
Gölpınarlı, Abdulbâkî: Yunus Emre Divanı, 1943-1948.
Kaygusuz-Hatayi-Kul Himmet, 1953.
İktisat Fakültesi Mecmuası, c. 11., 1950 (Türk İllerinde Futuvvet) adlı bölüm.
Günaltay, Ord. Prof. M. Şemseddin: İran Tarihi, c. 1, 1948.
İnan, Abdülkadir: Tarihte ve Bugün Şamanizm, 1972.
Makaleler ve İncelemeler, 1987, 2. bası.
Köprülü, M. Fuad: Türk Edebiyatı Tarihi, 1980 2. bası.
Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, 1966, 2. bası.
Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu, 1972, 2. bası.
Ostrogorsky, Georg, Prof. Dr.: Bizans Devleti Tarihi, çev, Prof. Dr. Fikret Işıltan, 1981.
Ögel, Prof. Dr. Bahaeddin: İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, 1988.
Sevim, Ali, Prof. Dr.: Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi, 1988.
Sümer, Prof. Dr. Faruk: Oğuzlar-Türkmenler, 1972. 2. bası.
Yınanç, Prof. Mükrimin Halil: Selçuklular Devri, 1944.

GİRİŞ

Hatayi'nin yaşadığı dönem, gerek İran'ın, gerekse Anadolu'nun toplumsal çalkantılar içinde yüzdüğü bir dönemdir. Osmanlı devleti sınırlarını genişletmek için, özellikle Doğu'da kendisi için sakıncalı gördüğü bir güç istemez. Önce Doğu sınırlarını güvence altına alarak Batı'ya doğru yayılmak, nerdeyse Orta Avrupa içlerine değin egemenliğini sürdürme dileğindedir. Batıya yayılması için önünde bulunan iki büyük engeli kaldırması gerekiyor. Bu engellerden biri güçlü İran, öteki güçlü Mısır'dır. İki devlet de kolay kolay yenilir yutulur türden değildir. *Yavuz Selim* babasını, kardeşlerini etkisiz duruma getirdikten sonra karşısında korkulur güç olarak İran'ın genç imparatoru Şah İsmail'i görmektedir. Bu genç, güçlü, çevik imparator kısa bir süre içinde bütün engelleri aşmış, bütün sınır komşularını yenilgiye uğratarak egemenliği altına almış, Batı Asya'nın *"yenilmez gücü"* durumuna gelmiştir. Osmanlı imparatorluğu ise yeryüzünün, özellikle Ortadoğu'nun en büyük, en korkulu gücüdür. Avrupa'nın bu güce karşı yalnız başına direnecek durumu yoktur. Şah İsmail şii inançlarına bağlıdır, sünni inançlarına karşıdır, onları geçersiz saymakta, doğruluğuna, geçerliliğine inanmamaktadır. Bu durum, onu çok eski, görkemli bir İran uygarlığının kalıtçısı olmasından dolayıdır. İslâm dininin doğduğu bölgede İran uygarlığının değerini, etkisini, insanlık tarihindeki yerini yeterince anlayabilecek bir düşünce ortamı yoktur, daha konar-göçer yaşama düzeninden bile kurtulamamıştır. Osmanlı devleti sünni inançların oluşturduğu bir yönetime yaslanmış, İran inançlarının sapkınlık olduğu kanı-

sındadır. O da tarihin en görkemli uygarlığının doğup geliştiği Anadolu ilkçağını anlayabilecek olgunlukta değildir, bütün gücünü İslâm dininiyle gelen inançlara bağlamıştır. İmdi şii İran, sünni Osmanlı karşıtlığının yarattığı sakıncalı, kan kokuşlu durum kolay kolay giderilebilecek nitelikte değildir. Üstelik İran yönetimi bütün yazın ürünleriyle, görsel yaratılarıyla beslenen inançlarını Asyadan kopup gelen Türkmen topluluklarıyla Anadolu içlerine değin yayma kolaylığını bulmuştur. Osmanlı yazını, özellikle şiiri, İran yazınına benzemekle kıvanç duymakta, övünmektedir. Padişahları eski İran kisralarına benzeten ozanların etekleri altınla doldurulmaktadır. *Firdevsi, Sadi, Hafız, Hayyam, Attar, Câmi* bg. İran ozanları Osmanlı şiirinin tanrısal örneklerini veren kimseler olarak alkışlanmaktadır. İran şiiriyle, ozanlarıyla Osmanlı düşüncesini egemenliği altına almış, Asyadan kalkıp Anadolu'ya yerleşen Türk boylarının benimsediği alevi içerikli inançlar kırsal kesimlerde *çalgı-içki-oyun-şiir* eşliğinde hızla yayılma kolaylığı bulmuştur. Osmanlı yönetiminin düşünsel alanda eli boştur. Bu olumsuz bir durumdur.

Şah İsmail, Anadolu'ya gönderdiği inanç yayıcılarının aracılığıyla etkisini sürdürür, özellikle şiire, çalgıya, oyuna düşkün Türk topluluklarını kendine çeker. Daha 12.-13. yüzyıllarda alevi yandaşlı *Ahilik* Anadolu'nun kırsal kesimlerinde gerekli tabanı oluşturmuştur. Sünni yönetim alevi uyruklarının ürettikleriyle geçiniyor, bütün gelir kaynakları, vergi odakları alevi üreticilerin elindedir. Sözün kısası üreten alevi tüketen sünni topluluktur. Osmanlı yönetimi dayandığı şeriata güvenerek bütün güçlüklerin üstesinden gelebileceği kanısındadır, bu bir yanılgıdır kuşkusuz. Kılıcın kalemi yendiği görülmemiştir. Kalemin başarısı ağır yürür, kılıcınki hızlıdır, ancak erken yorulur. Sonunda beklenen oldu, savaşta Şah İsmail yenildi, Osmanlı büyük bir başarı kazandı. Bu görünüştedir. Gerçekte yenilen Osmanlı inançlarıydı, şeriattı. Kısa bir sürede Doğusundan Batısına değin Anadolu'nun kırsal kesimlerinde çok hızlı *"alevileşme"* akımı başladı, Türk yazınının önemli bir bölümü bu akımın etkisi altında kaldı. Kırsal kesimlerde yaşayan *"halk ozanları"* büyük bir etkinlik kazandılar. *Çalgı-içki-oyun-şiir* dörtlüsü Osmanlı yönetimi-

nin görkemli ordularını sessizliğin savaş alanında korkunç bir yenilgiye uğrattı, yönetimin benimsediği *"divan şiiri"* illerden dışarı çıkamaz oldu, çevresi sarılıp kuşatıldı, tutsak edildi. Daha doğrusu üretici topluluğun egemen olduğu alanlara giremedi, İran'dan gelen düşünce artıklarıyla karnını doğurma gereğinde kaldı. Oysa *"halk şiiri"* köklerini Anadolunun verimli toprakları içinde ilkçağ uygarlığına değin uzattı, yaydı. Birçoğu şiir yazan Osmanlı padişahları halkın içine girmeyi, halkın yaşama anlayışını öğrenmeyi, daha açığı yönettiği insan topluluklarını tanımayı başaramadı. Bu yönetim yalnız şiiriyle, düzyazısıyla değil diliyle, düşüncesiyle de halka uzak düştü. Mutlu azınlığın şiiri olan "divan şiiri" kırsal kesim insanlarının duygularını, düşüncelerini, beğençlerini yansıtmıyordu. Şaşılası bir olaydır, Osmanlı yönetiminin kuçak aştığı İran şiiri mutlu azınlığı uyuşturuırken, bu şiirin içerdiği alevi kökenli inanç kırsal kesim insanlarını Şah İsmail'in (Hatayi'nin) açık, yumuşak Türkçesiyle uyarıyor, uyandırıyor, yönetime karşı bilinçlendiriyordu. Osmanlının mutlu azınlık aydını bu olayı göremiyordu. Yine şaşılası bir olaydır: Osmanlı padişahının buyruklarının ulaşamadığı yerlere Hatayi'nin şiirleri hızla varıyor, padişah buyruklarını inanç yönünden geçersiz kılıyordu.

Merdüm-i dîdeme bilmem ne füsûn etdi felek
Giryemi kıldı füzûn eşkimi hûn etdi felek
Şîrler pençe-i kahrımda olurken lerzân
Beni bir gözleri âhûya zebûn etdi felek

Çağına göre güzel sayılan bu dizelerin ozanı Yavuz Selim'dir derler; bu dizeler yüzyılların üzerinden aşıp günümüze değin gelmiştir, ancak mutlu azınlığın (okumuşlarının-ozanlarının) belleği dışına taşamamıştır, kırsal kesim insanları Yavuz Selim'in kılıcının gücünü bilir de bu dizelerini bilmez. Yine bu padişahın:

Gözlerimden akdı deryâylar gibi yaşum benüm
Dostlar çok nesne gördü ummadık başum benüm

Bunlar da güzeldir, söyleyişi kolay, akıcı, duygusal yön-

den sürükleyicidir, ancak öteki dizeler gibi halk kesiminden uzak kalmıştır. Şimdi bir örnek de Hatayi'den (Şah İsmail) okuyalım:

Gönül ne gezersin seyran yerinde
Âlemde her şeyin var olmayınca
Olura olmaza dost deyüb gezme
Bir ahdine bütün yar olmayınca

*

Yürü sofi yürü yolundan azma
İlin gıybetine kuyular kazma
Varub her dükkânda matatın çözme
Yanında mürşidin var olmayınca.

Koşuk bu akıcı, sürükleyici, duygusal söyleyişle uzayıp gidiyor (üç dörtlük var), dili günümüz Türkçesinden ayrılmıyor. Hatayi'nin böyle bir dille söylediği, çoğu alevi anlayışını içeren koşukları çalgıyla, oyunla elele verince bütün Anadolu'yu kolaylıkla, kırsal kesimde engelle karşılaşmadan, dolaştı. Şiirin etkisini taşıyan söylendiği dildir; bu dil belli bir topluluğun, sayılı kimselerin anlayabileceği nitelikte olursa yararı da o oranda azdır, şiir diliyle toplumun bütününe sesleniyorsa iş değişir, ilgi alanı genişler. İşte bu şiir gerçeğini Hatayi biliyor *Yavuz Selim* bilmiyordu. Bu bilmeyiş, yöneticinin yönettiği topluluktan uzaklaşmasıdır. Osmanlı tarihçilerinin yazdıklarına bakılırsa, Yavuz Selim, alevi inançlarını benimsemiş yüzbinin üstünde Türkmen öldürtmüştür. Bunu inceleyip doğruluğunu, yanlışlığını saptamak bize düşmez, ancak sayı abartılsa bile, o çağın Anadolu'da yaşayan Türk toplulukları göz önüne getirilince korkunç bir durum ortaya çıkar. Yüzbin insan Türk'tür (Türkmen), oysa Anadolu'nun Türkleşmesi döneminde, Anadolu'ya gelip yerleşen bütün Türk oymaklarının toplam insan sayısı birbuçuk milyon dolaylarında imiş, şu alıntıyı okuyalım: "*......bu açılış zamanında Anadolu'ya gelen Türk müslümanların mikdarının 1000000'u geçtiğini kabul etmek mümkün olur.... Anadolu'da ne kadar hıristiyan Türk mevcud olduğu hakkında hiç bir şey tahmin etmek mümkün değildir. Yalnız onların öte-*

den beri İslâmlar ile harbetmek üzere hudut bölgelerine yerleştirildiğini ve Kapadok'ta ve Toros geçitlerinde mühim bir kesafete mâlik olduklarını tahmin edebiliriz. Bu hıristiyan Türklerin bir kısmı İslâmiyeti kabul ederek fatihlere karışmışlar ve müslüman olan her fert gibi vatandaş hukukuna mâlik olmuşlardır. Müslüman olmayanlar ise Türkçeden başka hiç bir dil bilmedikleri halde mensup oldukları kiliselere isnad edilerek Rum ve Ermeni adlarını haksız yere taşıyıp zamanımıza kadar gelmişlerdir." (1)

Yukarıya aktarılan alıntı, Anadolu'da yaşayan Türklerin tarihi bakımından çok ilginçtir. Kendisi de, *"milliyetçi"* bir bilgin olan yazarın söylediklerini bugüne değin çürütebilecek bir belge, bir sav ortaya atılmamıştır. Kendisini yakından tanıdığımız, söyleşilerine katıldığımız, eğlenceli-alaylı konuşmalarını severek dinlediğimiz bu bilginin uzmanlık alanı Selçuklular'dı, ne yazık ki bu değerli kişi, alanının biricik yetkesi olmasına karşın doyurucu sayıda yapıt vermemiştir, bu nedenle Anadolu'nun Selçuklular dönemi bütünüyle aydınlığa çıkarılamamış, bilimin ışığında sergilenememiştir. Anadolu'da, inançlarından dolayı, Türk kesme eylemi Yavuz Selim'den çok önce başlamıştır. 13. yüzyıl ortalarında *"babailer"* denen alevi topluluk Türktü, *Hacı Bektaş Veli* 'nin öncüsü sayılan *Baba İshak* Türktü, Türkmendi. 1240 yılında, ayaklandığı savıyla, kendisi de, çevresinde toplananlar da öldürüldü. Ondördüncü yüzyıl sonları ile 15. yüzyıl başlarında yaşayan Şeyh Bedreddin ile çevresinde toplananların bir bölümü müslüman bir bölümü de hıristiyan Türklerden oluşuyordu, oysa Osmanlı tarihçileri bunları *"Rum"* soyundan gösterirler.

Anadolu'da *alevi-sünni* ayrılığının kaynaklarına inilmemiş, nedenleri yeterince araştırılmamıştır. Osmanlı yazarı, bilgini konuya hep önyargılarla, ağır suçlamalarla, yermelerle yaklaşmıştır. Anadolu'da yaşayan alevi Türk toplulukları *"sapkın"*, *"dinsiz"*, *"rafizi"* *"kızılbaş"* sözcükleriyle nitelenmiş, şeyhulislamlar bile şeriat adına onların öldürülmeleri

---

1) bk. Prof. Mükrimin Halil Yınanç, Selçuklular Devri, 1944, s. 176.

için yargı açıklamışlardır (ilerde yeri gelince açıklanacak). Bu uygulama toplumsal tepkinin kaynağıdır. Osmanlı yönetimi, buyruğu altında bulunan çoğunluğun inanç-düşünce evrenine yabancıydı, şeriata dayalı bir buyrukla bütün sorunlarının çözülebileceği, güçlüklerin giderilmebileceği kanısındaydı. Bu bilimsel bir tutum değildir, yanıltıcıdır, yönetimin yönettiğini iyi anlaması, yöneticiyle yönetilen arasında bir anlayış köprüsünün kurulması gerekir. Bireyler, bütüncül bir inancın egemen olduğu toplumda yaşarlar, ancak bu yaşama hepsinin özdeş görüşü benimsediği anlamına gelmez. Birey sayısınca inanç ayrılığının, görüş başkalığının bulunmasını yönetim doğal karşılamazsa gerginlik başlar. Bir yönetim, yönettiği toplumu belli bir inanç odağında birleştirmeye çalışırsa, bunu başarmak için baskı yöntemleri uygularsa kendi tabanını oymaya koyulmuş demektir. Osmanlı yönetiminin yaptığı da buydu. Şeriatın dini koruduğu, ona dokunulmazlık kazandırdığı, bir din yasası olduğu söylenir, çok yanlıştır; İslâm dinini ilkin şeriat yıkmaya başlamıştır Osmanlı toplumunda. Sözgelişi ünlü "Mevlid"i yazan *Süleyman Çelebi* sünni bir dinciydi, söylendiğine göre bir imamdı Bursa'da. Yazdığı *"Mevlid"* kısa bir sürede din belgesine çevrildi, ezgiye dönüştürüldü, camilerde, evlerde belli topluluklar oluşturularak Kur'ân'ın arkadaşı niteliğinde okundu, dahası bu yapıtın dizeleri arasında Kur'ân'dan bölümler (âyetler) bile sıkıştırıldı. Daha sonra *"Bizans müziği"* nden beslenen bir yöntemle okunur oldu. Şeriat buna ses çıkarmadı, bu nedenle başka türden bir gelişme görüldü: *Yunus Emre*'nin şiirleri, onu izleyen başka alevi ozanların koşukları şeriatın onayladığı din törenlerinde belli bir ezgiyle okunmaya başlandı. Bu durum, şeriatı kendi yasağında boğmak demektir.

Hatayi'nin şiiri Anadolu'nun kırsal kesim insanlarında yeşeren bir inanç boşluğunu dolduruyordu. Bu boşluk, Asya'dan göçerek Anadolu yaylaklarında, kışlaklarında yerleşen insanların yaşamından gelen bir doyumsuzluktu. Yaşayan insan yemek, içmek, giyinmek, barınmak, doğal gereksinimlerini gidermek gibi olaylara karşı karşıyadır, bunları azaltabilirse de büsbütün ortadan kaldıramaz. Bu gereksinimlerin doğaya aykırı biçimde sınırlandırıldığı, baskı altına

alındığı yerde tepki başlar, bunun önüne geçmek tepkinin gücüne, yayılma düzeyinde bağlıdır. Osmanlı yönetimi, şeriat adı altında insanları nesnel dünyanın konar-göçerleri sayıyor, yeryüzünü *"ahretin tarlası"* diye nitelendiriyordu. Oysa bu tarlada çalışanlar karınlarını doyurmak, eğlenmek, sevmek-sevilmek istiyorlardı. Şeriat bu isteğin karşısına *"cennet-cehennem"* ikilisini çıkarıyor, buyruğa uyanı cennete, uymayanı cehenneme göndereceğini söylüyordu. Bunlar doğaya, yaşama gereklerine aykırı, insan doğasının ötesindeydi. Yeryüzünde aç bırakılan karın cennette doyacaksa, ben yiyeceğimi alıp burada, üzerinde yaşadığım toprakta, yanında bulundurmak isterim. İşte Hatayi'nin şiiriyle gelen yaşam anlayışı az çok böyleydi.

İnsanların inançlarını yaşama biçimlerinin ötesinde, bağımsız, boşlukta dolaşan görüntüler gibi düşünmek doğru değildir. En güçlü tinsel bir inancın bile nesnel bir dayanağı vardır. Sözgelişi İslâm inançlarının umut odağını oluşturan "cennet"tir. Kur'ân cenneti anlatırken mutluluk verici yeşilliklerle, yemişlerle, çiçeklere, yiyeceklerle, içeceklerle doldurulmuş, donatılmış bir yer diye gösterir. Orada bulananların hepsi, yoksul, susuz Arapların özlemini çektikleri birer nesnel varlıktır. Oysa, İslâm dini güzel Okyanus adalarından birinde, Orta Akdeniz kıyılarında doğsa cenneti başka türlü tanımlayacaktı. Orada bulunan bitkiler, yemişler, içecekler bambaşka nitelikte olacaktı. İnsanları inançlarından, inançları yaşama biçimlerinden ayrı görmek gerçekçi bir tutum değildir, inancın arkasında doğal bir gereksinimin, özlemin saklandığını unutmamak yararlıdır. Osmanlı aydını böyle düşünmüyordu, kendi benimsediği inancın bütün insanları mutluluğa kavuşturacağı kanısındaydı; yaşama ortamı, yaşama biçimi, doğal ortam gibi varlık alanları Osmanlı aydınının da, yöneticisinin de görebileceği nitelikte değildi.

Osmanlı yönetiminin; özünü kavrayamadığı, başka bir toplumsal olay daha vardır: Anadolu'ya gelip yerleşen Türk boylarının hep ayrı ayrı bölgelerden çıkışları, değişik inançlar taşımalarıdır. Yukardaki alıntıda hıristiyan Türklerin bulunduklarını okumuştuk. Bunlara Hazarlar gibi "musevi" Türkleri de katabiliriz. *Hazarlar,* çok erken Musa'nın dinini

seçmişler. Öte yandan, yine Anadolu'ya gelip yerleşen Şa-
man inançlarını benimseyen Türkler de vardır. Bu Türk top-
luluklarının hepsini şeriatın denetimi altına vermek, yalnız
bir inancın çevresinde toplamak olacak iş değildir. Osmanlı
yönetimi bu olmayacak işi düşünemedi, kılıcın bütün güç-
lükleri gidereceği yanılgısına saplandı. Daha önceleri, Ana-
dolu'yu egemenliği altında bulunduran Bizans yönetimi yer-
leşik yaşama düzeninin bütün örneklerini veren bir uygarlı-
ğın taşıyıcısıydı. Özellikle yeme-içme gereçlerinin yapımın-
da benzersiz bir birikimi vardı. Yemeklik bitkiler, balıklar,
kuşlar Anadolu'da türlü türlüydü. Asya Türkleri bunların ço-
ğunu bilmiyordu. Tarım işleri de ayrı bir özellik taşıyordu,
birçok tarım bitkisi Asya Türkünün belleğinde yoktu. Ev
yapma, evin iç donanımı bambaşkaydı. İşte bu bambaşkalık-
lar bir araya gelince yeni bir yaşama biçimi oluştu. Kırsal
kesim insanları buna daha kolay alışabiliyorlardı. Büyük yer-
leşme yerlerinde yaşayan ise kapalı bir yaşama düzeni içine
girdiğinden değişime elverişli değildi. İşte Anadolu'nun kır-
sal kesimlerinde *alevi-bektaşi* yaşama biçiminin daha uy-
gun bir ortam bulmasının nedeni bu değişmeye elverişli du-
rumdu.

Hatayi, Anadolu'yu, düşünsel bakımdan boş bulduğu
için kolayca etkisi altına aldı, sünni şeriatın getirdiği katı ya-
sakların yarattığı yaşam boşluklarından yararlandı (şiirleriy-
le), Osmanlı yönetimi bu boşlukları giderecek bir anlayış dü-
zeyinde değildi; İslâm dinini, onun yasası sayılan şeriatı uy-
gularken görkemli sofralarını donatan yemeklerin hepsi *"Bi-
zans mutfağı"*ndan geliyordu. Yemekleri yapanlar, pişiri-
ciler, yanaşmalar, yamaklar hep müslümandı, ancak yemek
gereçleri müslümanlığın doğduğu yerden değil hıristiyan ta-
rımcıların tarlalarından toplanıyordu. İstanbul mutfaklarını
besleyen yemeklik bitkilerin çoğu İstanbul *"bostanlar"*ından,
balıkların nerdeyse hepsi *Marmara-Boğaz* sularından çıka-
rılıyordu. Öte yandan Anadolu'nun kimi büyük tarım alanla-
rında uygulanan ekip biçme yöntemleri de Bizans kökenliy-
di. İlk bakışta önemsiz görünen bu durumlar, yılların akışı
içinde değişik uygulama birikimleri oluşturur, toplumun dü-
şünsel yapısında sarsıntılara varan etkiler gösterir. Anado-

lu'nun kırsal kesiminde yaşayan alevi topluluklar durağan değil, devingen bir yaşam içindedirler. Bu devingenliğin nedenlerinden biri de çalgı eşliğinde şiir söylemek, oyun oynamak, tören düzenlemek, içki yudumlamak bg. işlerdir. Şeriat bunların karşısındadır, yasaklayıcıdır. Ancak yaşam yasağı aşar. İnsanın özünde tomurcuklaşan yaşama sevinci, toprağın içinden sızarak büyük kaymalara yolaçan sular gibidir, günün birinde toplumu da, yönetimi de tabanından kaydırır; Osmanlının *dayandığı-güvendiği şeriat* bu gerçeği kavrayabilecek yetenekten yoksundu, en büyük başarıyı kendi kuyusunu kazmakta gösterdi.

İsmet Zeki Eyuboğlu
Fatih-1991

ERDEBİL TEKKESİ

İran tarihinde olduğu gibi Türk tarihinde de önemli etkinliği bulunan Erdebil Tekkesi tasavvuftan kaynaklanan bir düşünce odağıdır. Bu odak ilkin 1335 te ölen *Safiyüddin* adlı düşünürün çalışmalarıyla kurulmuştur. Sonraları Şeyh Safiyüddin (ya da Safiyeddin) adını alan bu düşünür 1252 de Erdebil'de doğdu, 1335 te Geylan'da öldü. Safiyüddin 1174 te Arabistan'dan Azerbaycan'a göçen *Firuz Şah* 'ın torunlarındandır. İlkin Erdebil'de, sonra Geylan'da öğrenim gördü, özellikle tasavvuf akımını inceledi, onunla eski İran inançları arasındaki bağlantıyı saptadı. Çağının ünlü bilginlerinden *Şeyh Zahidi Geylani* 'den edindiği tasavvuf bilgilerini genişleterek İslâm inançlarıyla karşılaştırdı. Bir süre bu ünlü şeyhin yönettiği topluluğa katıldı, tasavvufun bütün dallarını kapsayan çalışmalara koyuldu. İslâm ülkelerinde önemli bir sorun olan halifelikle ilgilendi, ilk halife seçimini, daha sonra yaşanan olayları araştırdı, İslâm dininin doğuşundaki etkinlikleri öğrendi. Öğretmeni Şeyh Zahidi Geylani'nin ölümü üzerine tekkenin başına geçti, onu yeniden düzenledi, bir okul durumuna getirdi. Şeyhin kızı *Bibi Fatma* ile evlendi. Kısa sürede ünlenen Safiyüddin İlhanlı veziri *Reşideddin* ile yakınlık kurdu. Daha sonra İlhanlı yöneticisi Emir Çoban'ın ilgisini çekti, *Emir Çoban* onu tekkesinde görmeye geldi. Safiyüddin bu yakınlıktan yararlanarak Moğol yönetiminin İran üzerindeki baskısını kaldırttı, Emir Çoban'ın gönlünü çekti. Bu olay Safiyüddin'in ününü, önemini birkaç kat arttırdı.

Safiyüddin, İran'da yeni bir düşünce akımının öncüsü olma yolunu buldu, özellikle Ali'ye bağlanan bir çığır oluşturdu, böylece eski İran inançlarından, özellikle Zerdüşt di-

ninden beslenen Şiilik'in kurucusu durumuna geldi. Safiyüddin'in geliştirdiği çığıra göre Muhammed'in ölümünden sonra Halifelik Ali'ye verilmeliydi, bu görev seçimle değil babadan oğula geçecek bir nitelikte düzenlenmeliydi. Onun öne sürdüğü görüş sonradan *İmamiye* denilen Oniki İmam kurumunu geliştirdi. Böylece Oniki İmam İran Alevilik'inin (Şiilik'in) taban sorunu oluverdi. Safiyüddin'e göre *"imam"* yüce kimsedir, kutsaldır, yapıp ettiklerinden sorumlu değildir, bütün eksikliklerden arınmış yetkin kişidir *(insan-ı kâmil)*. Halife seçimi ile gelen imamlarda bu üstünlük yoktur.

Safiyüddin, kendisinin, *seyyid* olduğunu ileri sürdüğü biliniyor. Böylece Ali soyundan geldiğini vurguladı, gerçekte Arap değil Türk soyundan gelmiş, yetiştiği çevrenin etkisiyle İran'ın eski uygarlığından beslenmiş, kendini tasavvufa vermiştir. Safiyüddin'in sonradan *"Safevilik ya da Safeviye"* adını alan tarikatı Halvetilik'le Kalenderilik'in karışımdan oluşmuştur savı tutarlı değildir (1). Safiyüddin'in ölümünden sonra tekkenin yönetimi kendi soyundan gelen *Şeyh Cüneyd*, ondan sonra *Şeyh Haydar*, daha sonra Şah İsmail (Hatayi) gibi kişilerin eline geçmiştir.

Oniki İmam inancına dayanan Erdebil Tekkesi, İran'da tasavvuf görüşünün en güçlü, en etkin odağı olmuştur, öyle gelişmiştir. Bu tekkenin benimsediği anlayışa göre *Allah-Muhammed-Ali* üçlüsü tartışılmaz bir inanç odağıdır. İnsanda (özellikle yetkin insanda) tanrısal nitelikler vardır. Tanrı, Muhammed-Ali ikilisinde nesnel bir görünüşe dönüşmüştür, ancak insan tanrı değildir, tanrısal tözden yaratılmıştır. Bu nedenle Muhammed'in ölümünden sonra İslâm toplumunun en olgun, en yetkin kişisi olan Ali halife sayılmalıydı. Araya seçim karıştırılınca düzen bozuldu, Muhammed'in koyduğu kural değiştirildi, Muhammed, son konuşmasında, özellikle *"Gadir-i Hum"* denen yerde kendisinden sonra Ali'nin halife olmasını söylemiş, bunu bir buyruk niteliğinde açıklamıştı. Sonradan buna uyulmadı.

Erdebil Tekkesi'nin geliştirdiği görüş özgün değildir, eski İran inançlarından alınmış birtakım öğeleri İslâm öğreti-

---

1) bk. Hatayi-Şah İsmail-.

siyle yoğurmuş, yeni bir biçime sokmuştur demiştik. Bu yeni inanç düzenine göre kadın-erkek ayrımı yoktur, aile toplumun kurucu birimidir, içki yasak değildir, insanların birbirlerini küçümsemeleri tanrısal ilkelere aykırıdır. Kadının kapanması, erkeğin buyruğu altında bir "arac"a dönüştürülmesi doğru değildir. Çalgı, içki, oyun eşliğinde tören düzenleyerek inançları uygulama alanına koymak insanın doğası gereğidir. İslâmın, özellikle şeriatın getirdiği koşullar yapaydır, tapım kişisel bir eylem olduğundan baskı altında sürdürülemez. Oruc, namaz, hac, zekât gibi görevler kişinin istencine bağlıdır, gerekimli değildir. İnsan özünde taşıdığı tanrısal tözden dolayı saygıdeğerdir.

Erdebil Tekkesi'nce ileri sürülen bu düşünceler, özellikle Türkmen topluluklar arasında ilgiyle karşılandı, onların yaşama anlayışlarına, yaşam koşullarına uygun geliyordu. Bu Türk topluluklarında kadınların eve kapatılması, erkeğin uzağında bulunması, erkekten aşağı bir yaratık sayılması gibi İslâm dininin öngördüğü uygulamalar geçersizdir. Türkmenler konar-göçer topluluklar olarak da yaşıyorlardı. İşte bu nedenlerle Şeyh Safiyüddin'in kurduğu Erdebil Tekkesi Türk insanını kendine çekti, benimsedi. Daha önce Anadolu'ya göçen Türkmen toplulukları Erdebil Tekkesi kurulmadan önce de, onun görüşlerine benzer bir yaşam biçimini uyguluyorlardı. Tekke kurulduktan sonra, Türkmen toplulukları derli toplu bir tapım kurumuna kavuştu (öyle anlaşıldı). Şah İsmail'in yönetimi elegeçirmesi, kendi soyundan olan Türkmenler arasında iyi karşılandı, yandaşları çoğaldı, yeni inanç kurumu kırsal kesim insanının doğasına uygun geldiğinden Anadolu Türkmenlerince de onaylandı. Özellikle kadın-erkek ilişkilerinin doğaya uygun biçimde sürdürülmesi (eşitlik, birlikte çalışma, eve kapanmama bg.) ilginçti. Bunu çok iyi bilen Erdebil Tekkesi'ne bağlı dervişler Anadolu'nun kırsal kesimlerine yayıldılar, tekkenin düşüncelerini şiir-çalgı-içki oyun eşliğinde yaymayı başardılar. İşte Anadolu Alevilerinin Şah İsmail'e (Hatayi'ye) yakınlık duymalarının nedeni budur (özet olarak). Bu neden, daha sonraları, başka türlü yorumlanmış, sünni anlayışın özüne aykırı geldiğinden, suç sayılmıştır.

Anadolu'da gelişen Alevilik'i Erdebil Tekkesi'ne bağlamak, onun bir uzantısı saymak doğru değildir. Anadolu Alevilik'i Erdebil Tekkesi kurulmadan çok önce gelişmeye başlamıştır, ondan en az yüzelli yıl öncedir. Nitekim Anadolu'da etkinlik gösteren Ahılik de alevi bir kuruluş olup 12. yüzyıl sonlarında görülmeye başlamış, 13. yüzyılda alışverişe dayalı toplumsal bir kurum niteliği kazanmıştır. Anadolu Alevilik'i, yapısal özellikleri bakımından, Şiilik'ten çok ayrılır. Bu konuda ki yanılgı Anadolu Alevilik'inin Yesevilik'in bir uzantısı saymaktan geliyor (2).

Erdebil Tekkesi'nde yetişen, *"Erdebil Sûfileri"* diye anılan topluluğun Anadolu Alevilik'i üzerinde sanıldığının tersine büyük bir etkisi olmamıştır, özellikle Bektaşilik Anadolu'da bağımsız bir kuruluş olarak gelişmiştir. Erdebil Sufilerinin yaydıkları düşünsel ilkeler, çoğunlukla, İran Alevilik'inin (Şiilik'in) özelliğini yansıtır, bu ilkeler şeriat anlayışının uygulama alanındaki tutarsızlığını kanıtlayan birer yaşama kuralı diye yorumlanmıştır. Anadolu Alevilik'i (Bektaşilik) daha değişik bir yapı gösterir demiştik. Bu yapı değişikliği Anadolu insanının kırsal kesimdeki yaşama geleneğinden kaynaklanır. Kimi Alevi-Bektaşi ozanlarının bu sufilere gösterdikleri saygı, onların görüşlerini bir bütünlük içinde benimsedikleri anlamına gelmez.

---

2) bk. M. Fuad Köprülü, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, 2. basısı, 1966; ayrıca, A. Gölpınarlı, İktisat Fakültesi Mecmuası, c. 11, Temmuz 1950. Yazar bu araştırmasını *"İslâm ve Türk İllerinde Fütuvvet Teşkilâtı ve Kaynakları"* başlığı altında vermiştir. A. Gölpınarlı'nın incelemesi F. Köprülü'nünkinden daha doyurucu, daha kapsamlıdır. Köprülü adı geçen çalışmasında Hacı Bektaş Veli'yi bir yesevi dervişi olarak görevlendirilmiş saymaktadır.

HATAYİ--ŞAH İSMAİL--
(1486-1524)

Yazın alanında *Hatayi* tapşırmasıyla bilinen ozanın gerçek adı İsmail'dir, İran Azerbaycan'ının Erdebil ilinde doğdu (1486), yine bu bölgenin Serab ilinde öldü (1524). Babası Erdebil Tekkesi'nin şeyhi Haydar, Anası Akkoyunlu sultanı *Uzun Hasan* 'ın kızı *Biki Aka* (Hâlime Begüm) adlı bir Türk kızıdır. İsmail'in atası Erdebilli Safiyüddin'dir. *Safiyüddin,* bir söylentiye göre, Türk soyundan gelen bir kimsedir, *"seyyid"* sanıyla Muhammed'e, Ali'ye bağlanması bir tarikat geleneğidir, soykütüğü değildir. Safiyüddin'in (1252-1335) kurduğu söylenen tarikata *Safeviye* denir (kendi adı Safiyüddin'den türeme *Safeviye*). Safiyüddin'in kurduğu söylenen Safeviye Tarikatının *Halvetilik*'ten etkilendiği savı yanlıştır, *Halvetilik*'in kurucusu *Ömer Halvet* ondan elli yıl sonra gelmiştir (öl. 1397 Herat). Bu nedenle, başlangıçta, Safeviye'nin Halvetilik'ten esinlenmesi sözkonusu değildir.

Safeviye (Safevilik) düşünce-inanç bakımından Ali'ye bağlanan, Sünnilik'e kökten karşı çıkan bir kuruluştur, *Kalenderilik* denen koyu alevi etkisi altındadır. Genç İsmail bu kuruluşun egemen olduğu inanç çevresinde eğitim görmüş, yetiştirilmiş bir kimsedir. Erdebil Tekkesi (bk.) kuruluşundan beri bu ailenin yönetmi altındadır, İsmail'den önce son şeyhi, babası *Haydar* (Şeyh Haydar)dır. Bu kuruluşa düşünsel etkinlik kazandıran öncülerden biri de İsmail'in atası *Şeyh Cüneyd* 'tir. İsmail babasının ölümünden sonra, daha on yaşlarında tekkenin başına getirilmiş (tinsel başkan), ulusun yönetimi ona bırakılarak *"Şah"* sanını almıştır. Bundan sonra onu hep *"Şah İsmail"* olarak biliriz, ananz.

Safevilik (Safeviye) inanç bakımından özgün bir kuruluş değildir, iki büyük kaynağı vardır. Bunlardan biri Yeni-Platonculuk'tan esinlenen tasavvuf akımıdır. Bu akıma göre insan-tanrı-evren özdeşliği gerçektir, tartışılmazdır. Yaratılış, güncel anlamda yoktan yaratılma, yoktan varolma değil, tanrısal özden görünür duruma gelmedir, görünmeyen tözün görünüş alanına yansımasıdır. Tanrısal tözdür, önsüz-sonsuzdur, görünüş alanına yansıyınca "çokluk"a dönüşmüştür. Bizim evrende gördüğümüz türlülük, çokluk bu "Bir"in, tanrısal tözün, değişik biçimlerde yansımasıdır, nesnel duruma gelmesidir. Varoluş bir fışkırma, dışa taşma, ışınsal yansımadır. Bu düşüncelerin ilk kaynağı bilge Platon'un (İÖ. 428-348) geliştirdiği *"idea öğretisi"* dir. Bu öğretiyi *Plotinos* (203-269) adlı bilge yeni bir yorumdan geçirerek dinle (Hıristiyanlıkla) bağdaşır duruma getirmek istemiştir. Sonradan Yeni-Platonculuk diye ünlenen bu felsefe kökenli öğreti İslâm tasavvufunun kaynağını oluşturmuştur. Bu öğretiye göre, az önce söylediğimiz gibi, evren tanrısal özden fışkırmıştır (emanatio), yaratılış bir özden dışa taşmadır, ışınsal görünüştür (tanrısal öz ışındır/nur'dur). Bu nedenle insan-tanrı özdeşliğine evren de katılır. Safevilik'in ikinci büyük kaynağı eski Zerdüşt inançlarıdır. Bu inançlar eski İran uygarlığının damgasını taşıyan yaratı ürünleridir. Zerdüştlük'e göre güneş tanrıdır, iyiliğin, yüceliğin, bilgeliğin, olgunluğun özüdür. Eski Hind inançlarından kaynaklanan, Hindçe, bir sözcük olan *ahura* (ilk biçimi *asura*) yüce, özlü, ölümsüz, özgün bg. anlamlar yanında "tanrı" karşılığını da içerir. Ahura'nın yanında *mazda* (bilgelik) bulunur, böylece *Ahura-Mazda* (ahuramazda) *tanrı-bilge* demektir. Zerdüşt inancına göre tanrı bilgedir, ışındır (güneş), bu ışın bütün iyiliklerin, güzelliklerin, erdemlerin kaynağıdır. Ahuramazda (tanrı bilge)nın karşıtı kötülüğün öncüsü *Ahrıman* (Ehrimen/ şeytan)dır. Ahrıman ise karanlıkların, eğriliklerin önderidir. Evrende bu iki güç çarpışır, Ahuramazda üstün gelince ortalık aydınlanır, güneş doğar, kararınca gece gelir, Ahrıman'ın egemenliği başlar. Bu nedenle aydınlık iyiliklerin, karanlık kötülüklerin görünüşüdür. Safevilik, bu iki kaynaktan beslenerek, bir yandan İslâm inançlarının da karıştığı tasavvufu,

öte yandan eski İran inançlarının yoğunlaştığı Zerdüştlük'ü karıp kaynaştırmış, ondan yeni bir birikim oluşturmuştur. İşte İran'la İslâm'ı kaynaştırmayı erekleyen düşünsel girişimin özü budur.

Safevilik'e göre güneş kutsaldır, yücedir, tanrısal bir öz taşır, tanrının yansımasıdır, güzelliğin, iyiliğin kaynağıdır, daha açığı güneş yüce tanrının ışığıdır. Tanrı bilgelikle donandığından (mazda) ancak bilge, olgun, yetkin kişilerin anlayabilecekleri bir niteliktedir. Tanrıyı ancak "olgun", "yetkin" kimse anlayabilir, tanrı böyle nitelik taşıyan kimseye açılır. İyi düşünülürse tasavvufun, Safevilik'in bu görüşü "mazda" kavramıyla özdeştir, *tanrı* Ahura'nın başlıca niteliği *mazda* (bilge, bilgelik) kavramıyla yansıtılır. Peki bu özellik kimde bulunur? Yanıtı açıktır, İslâm dinine göre, Muhammed, amcasının oğlu Ali için *"ben bilimin iliysem Ali de onun kapısıdır"* demişti, demek bilim alanına Ali'nin kişiliğinden geçilerek girilebilir. Öte yandan Ali'nin başka bir özelliği de *"ârif-i billah* / tanrının bilgin kişisi, tanrıyı bilen, bilimle donanmış" oluşudur. Nitekim Ali ölürken yüzü Kur'ân'ın *"duha/kuşluk"* bölümüne (sûresine) benzetilir (bunları ilgili bölümlerde göreceğiz). Tasavvufta insanın yüzünü, Ali'yi Kur'ân'da geçen duha (kuşluk), şems (güneş) adlı bölümlere benzetmek, insana "konuşan Kur'ân", Kur'ân'a "söze dönüşmüş insan" demek yaygın bir uygulamadır.

Safevilik, yukarda özetlenen inaçlar-düşünceler doğrultusunda kurumlaşırken yazın ürünlerinden betimlerden olabildiğince yararlanmıştır, İslâm dininin karşısına İran kökenli bir inanç odağı olarak çıkarken geniş kapsamlı bir içerik oluşturmanın kolaylığını ilkçağ uygarlıklarından kalan düşünsel öğretilerden sağlamıştır. Bundan şu sonuç çıkar: Safevilik, hangi yönden bakılırsa bakılsın, aşırı şeriat yanlılarının ileri sürdükleri gibi boş sapkınlık değildir, kendine özgü düşünsel bir yapısı vardır. Bu kuruluşun kökleri biri Anadolu, öteki İran olmak üzere iki güçlü ilkçağ uygarlığından beslenmektedir, oysa İslâm'ın özünde böyle bir verimli odak yoktur. Bu bakımdan, tasavvuftan beslenen inanç kurumlarını anlamak kolay değildir, yorucu bir iştir, ilkçağı bilmeyi gerektirir. Ali'nin tanrısallığı yüzeysel bir uydurma değil, ilk-

çağ dinlerinden, insanı tanrıyla özdeş sayan eski inançlardan gelmektedir.

Safevilik'e bağlanan, onun içerdiği inançları savunan ozanların *Nesimi*'den (öl. 1404-13?) esinlendikleri gözardı edilemez; bu nedenle Hatayi tapşırmasıyla koşuklar düzenleyen, İran'da yönetimi elegeçirdikten sonra Safevilik'in en yüksek kişisi sayılan Şah İsmail de bu ozandan ışıklanmıştır. *Nesimi* tasavvuf öğretisinde insan-tanrı özdeşliğini savunan bir ozan olarak benzersizdir denebilir. Hatayi'yi besleyen kaynaklardan biri olduğu tartışma götürmez. Hatayi'yi besleyen iki kaynak var demiştik, bu kaynaklara başkalarını da katabiliriz, ancak bir *"yol"* ya da kaynaktan çıkan *"kol"* diye niteleme koşuluyla. Şöyle: Hatayi, bir yandan şiirle, bir yandan da Şeyh Safiyüddin'den aktarılagelen düşünsel inanç ürünleriyle aydınlanmıştır. Şiir kendi istenciyledir, kendisi de güçlü bir ozandır, inançlar ise gördüğü eğitim-öğretim gereğidir.

Hatayi'nin ulus yöneticiliği, önderlik, tarikat öncülüğü dışında başka bir kişiliği daha vardır: büyük bir ozan oluşu. Bu çalışmamızda daha çok ozan yanı üzerinde duruldu, şiirlerinin içeriği, kapsamı, düşünceleri inceledi. Şiirlerinin toplandığı üç yapıtı vardır: *Divan, Nasihatname, Dehname. Divan* 'ın biri Farsça öteki Türkçe şiirleri içerir. Son iki yapıtı mesnevi türündedir. Onun ozanlık gücü, daha çok, Türkçe gazellerinde, koşuklarında görülür, Farsça gazelleri bir gelenek çizgisi üzerinde yürür, daha önceki İran şiirinin özelliğini sürdürür.

DÜŞÜNSEL EGEMENLİK

Anadolu'nun bir Türk yurdu olması 1071 egemenliğiyle başlamamıştır, çok önceleri, Asya'dan kopup Batıya yönelen Türk toplulukları Anadolu'ya, gelmiş, başka ülkelere göçmüş, birtakım izler bırakmıştır. Bugün Avrupa'nın değişik bölgelerinde, Türk soyundan gelmesine, Asya kökenli bir topluluk olmasına karşın inançlarının başkalaşmasıyla kaynağından uzaklaşmış, kendine yabancılaşmış uluslar vardır. Hunların Avrupa içlerine girdiklerini, oralarda yerleştiklerini yine Avrupalı bilimerlerinin yapıtlarından, araştırmalarından öğreniyoruz. Peçenekler, Kumanlar, Macarlar, Bulgarlar, Gagauzlar bg. bugün bambaşka diller konuşan, bambaşka inançlara bağlanan insan topluluklarının Asya kökenli olduklarını, çoğunun Türk soyundan geldiklerini yadsımanın anlamı da, gereği de yoktur. Buna karşın, bugünkü yurdumuz olan Anadolu'da, Türklerden önce başka toplulukların yaşadıkları, çağların geçmesiyle karışıp kaynaşarak yeni bir birikim oluşturdukları da yadsınamayan bir olaydır. Ne Avrupaya göçen Türk toplulukları buğuya dönüşüp göğe ağmışlar, ne de Anadolu'da yaşamış ilkçağ insanları eriyip yerin dibine girmişlerdir. İnsanları birleştiren de, birbirlerinden ayıran da inançlarıdır. Bir inanç ulusal dilin yerine geçerse, dille verilen bütün düşünce ürünlerinin damgasını değiştirmeyi erek edinirse özgün kökten uzaklaşma hızı artır. Dil inancın egemenliği altına girerse yıkıma sürüklenir, bilinç denetiminin dışına çıkar. Anadolu'da, Asya'dan Avrupa'ya göçen Türk topluluklarında bu olumsuz gelişme yaşanmıştır. Burada, bu çalışmada, Türk topluluklarının kaynaklarını bulmak gibi bir

düşüncemiz yoktur, şöyle bir değinip geçmekle yetineceğiz. Ancak, yalnızca inançlara dayanarak toplumları açıklamaya, onlara birer tarih üretmeye kalkışanların kulaklarına biraz su kaçırmamızda yarar vardır kanısındayız.

Ulusların tarihlerini incelediğimizde ürpertici bir gerçekle yüzyüze geliriz. Bu gerçek inançlarla ilgilidir. İnançlarını kendisi üretememiş, hep başkalarından aktarmış biricik toplum Türklerin oluşturdukları toplumdur. Bütün Türk tarihi boyunca, Türk damgasını taşıyan, Türkün irasına, yaşama anlayışına, davranışlarına uygun düşen, Türk emeğinin ürünü olan bir din yoktur. En ilkel toplulukların bile kendilerine özgü birer dini varken Türk topluluğu bundan yoksun kalmıştır. Uygarlık tarihinde Türklerden çok din alışverişi yapan, bu alanda dışalım-dışsatım ilişkilerini çağlar boyunca sürdüren başka bir ulus yoktur. Türk toplulukları ordu gücüyle egemen oldukları ülkelerde, din yönünden, sağlıklı bir egemenlik kuramamışlardır. Avrupa ulusları çoktanrıcılıktan tektanrıcılığa geçerken, değişik inanç duraklarında konaklamamışlar, birinden ötekine sıçrayıvermişlerdir. Oysa Türk topluluklarında üç büyük tektanrıcı din dışında sayısız inanç değiştirme olmuştur. Türk toplulukları üç büyük tektanrıcı dinin (Musevilik-Hıristiyanlık-Müslümanlık) hepsini denemişler, çoktanrıcı dinlerin (Buddacılık-Zerdüştlük-Brahmanlık-Taoculuk bg.) hepsine girip çıkmışlardır, durum günümüzde de öyledir. Bunun biricik nedeni şudur: Türkler doğaya bağlı kalan, doğal ortamda yaşamayı seven insanlardır, Türkün evreninde tinsel üretim odağı yoktur, Türkler kendilerine özgü bir din yaratmak için gereken düşsel yetiden yoksundur. Kimi araştırıcılar Türklerin Şamanlıkla içiçe olduklarını, ona birtakım katkılarda bulunduklarını söylerler, bu da dar kapsamlı bir yorumdur, Şamanlıkta geçen kavramların büyük bir bölümü, yönlendirici nitelik taşıyanları Türkçe değildir, başka dillerden aktarılmıştır.

Türk doğayı seven, doğa ile senli benli olmayı yeğleyen bir yaratılıştadır dedik. Türk duyularıyla düşünür, duyularıyla algılayamadığına karşı ilgisizdir, vurdumduymazdır. Türk insanı benimsediği dinin egemenliği altına kolayca girer, onu kendi düşünsel egemenliği altına alamaz. Bunun en açık

örneği de Müslümanlıktır. Elimizde bulunan ilk Türkçe ürünlere (İslâm diniyle ilgililere) bakarsak Türk'ün hep egemenlik altına girdiğini, benimsediğini dine kendi damgasını vurmadığını görürüz. Müslüman bir Türk, İslâm dininin kurucusu Araptan çok daha inançlarına bağlıdır, çok daha "müslüman"dır, bu gerçek tartışılmaz. Başlangıçta Türkler İslâm dinine girerken birtakım direnmeler göstermişler. Kur'ân'ı kendi dillerine çevirmişler, Arapça kavramlara Türkçe karşılıklar bulmuşlar, oysa 12. yüzyıldan sonra, birkaç özel girişim dışında, bu ulusal bilinç atılımı yokolmuştur. Selçuklu, Gazneli, Osmanlı yönetimleri Türk düşüncesini toprağa karıp yoketmiştir. Bu karamsar olaylar karşısında, dar bir alanda, kendine dönme, kendi inançlarının bir bölümünü kendi emeğiyle üretme girişimleri görülmüştür. Bu girişimler de halk dilinde, halk yazın ürünleriyle başlamıştır diyebiliriz. Bu yazın, dilde Türkçeye ağırlık veren girişim, önce Asya Türklerinde başlamış, onlarla Anadolu'ya gelmiştir. Bu Türk toplulukları da Türkmenler, Avşarlar, Çepniler, Tahtacılar bg. değişik adlarla anılan Türk boylarıdır [1]. Bu boylar, Asya'dan göçüp gelirken, İran yaylalarından edindikleri birtakım yeni inançları birlikte getirmişler. Bu inançlar, az da olsa, Türkün yaratılışına, yaşama anlayışına uygundu, kaynağını güncel yaşamın gereksinimlerinde buluyordu.

Bu inanç, İslâm dininin kaynağından esinlenmekle kalmayıp ona birtakım yeni-yabancı öğeler katmış, yeni bir birikim sağlamıştır. Biz, bu yeni birikime *Anadolu Alevilik*'i ya da *Bektaşilik* dedik. İşte bu yeni birikimi Anadolu'da egemen kılmak isteyen, Türk kökenli bir İran Şahı olan İsmail Safevi (Hatayi)dir. İsmail Safevi, Şah İsmail gibi adlarla anılan, Hatayi tapşırmasıyla şiirler düzenleyen bu kişi Türktür. Onun, atalarından edindiği düşünsel birikimin özünde eski İran uygarlığının ürünleriyle karışıp kaynaşan özler vardır. Bu özler, İslâm inançlarının içeriğiyle bağdaşmayan, ancak

---

1) Bunların sayısı çoktur, burada birkaçını anmakla yetindik, daha geniş bilgi isteyenler Prof. Dr. Faruk Sümer, *Oğuzlar-Türkmenler*, 1972, 2. bası, bakabilirler.

onu etkileyen varlıklardır. İslâm inançları, bütün değişmezliğine, katılaşmışlığına karşın, daha yüksek bir uygarlığın sıcağında yumuşatılmış, yeniden yoğurularak biçimlendirilmiştir. İran Alevilik'inin değişikliği, özelliği bu yüzdendir. Anadolu Alevilik'i ise Anadolu ilkçağının uygarlık ürünlerinden etkilenmiştir. İşte Türk soyundan gelen, eski İran uygarlığının ürünleriyle beslenen bir inancın kurucusu olan Şeyh Safiyüddin'in torunu Şah İsmail (Hatayi) İslâm inançlarını aşan bir bilgi birikimiyle donandığından soydaşları olan Anadolu'nun kırsal kesim insanlarının daha kolay etkileyebiliyordu. Onun yaymaya çalıştığı Alevilik'te Anadolu insanının yaşama anlayışına uygun düşünsel öğeler vardı. Selçuklu-Osmanlı yönetiminin sünni inançlara verdiği ağırlık Asya'dan Anadolu'ya gelip yerleşen Türk topluluklarının yaşama görüşleriyle bağdaşmıyordu. Bu düşünsel uyuşmazlık tabanda birtakım çatlaklar oluşturdu; sünni Selçuklu-Osmanlı yönetimine karşı alevi-şii İran inançları daha yaşamsal, daha doğal bir içerik taşıyordu, uygulama alanına konma olasılığı çoktu. Selçuklu Osmanlı yönetimi yumuşaklık istemiyor, uyruklarından bilinçsiz bir uysallık bekliyordu. Şeriata dayanan bu Osmanlı isteği için tartışma, karşılıklı uzlaşma, bilinçli davranma sözkonusu değildi, bilinçsiz bir yaşamda yara görüyordu.

Osmanlı anlayışı yaşanıdan kopuktu, yaşanan dünyanın dışında mutlu bir ülkenin varlığına inanmış görünüyordu. Oysa uygulamaları, padişahların özel yaşamları İslâm dinine büsbütün aykırıydı. Anadolu'nun kırsal kesimlerinde yaşayan, köken olarak Asya'dan, Horasan'dan, başka Türk ülkelerinden kopup gelen bu Türkmen topluluklarının Hatayi'yle yayılmaya başlayan inançları benimsemesi, onlardan yana olması doğaldı. Selçuklu, Osmanlı yönetiminin göremediği yaşama gerçeği Hatayi'nin şiirlerinde yeşeriyordu. Osmanlı yönetiminin biricik ereği Anadolu'nun bütünü üzerinde şeyhulislam efendilerinin yargılarına dayalı bir düşünsel egemenlik kurmaktı. Oysa Alevilik bu egemenliğe karşıydı, İslâm dinini başka türlü anlıyordu. Ortada bir yaşama anlayışı, yaşama biçimi aykırılığı vardı. Sünni inançları böyle tabandan gelen bir aykırılığı anlayacak, giderebilecek nitelikte de-

ğildi, bu yüzden iş kılıca düştü. Nitekim Şah İsmail'le Yavuz Selim'in yazışmaları bile din bakımından *"sen yanlış yoldasın ben doğru yoldayım, ben doğru yoldayım sen yanlış yoldasın"* gibi yüzeysel tartışmaları içeriyordu. Bu tartışmalarda yaşanan gerçeklerle bağdaşan bir yan yoktu.

Selçuklu-Osmanlı yönetiminin kırsal kesim insanları hep üreticiydi, tarım alanlarında çalışırlardı. Bu çalışmalarda kadın-erkek ayrılığı, örtünme sözkonusu olamazdı. Bir ailenin bütün bireyleri çalışmak gereğindeydi. Hayvan bakımı, ekin ekip biçme, yakacak sağlama, yaylaklarda ot biçme, ot toplama, yağ, peynir, çökelek gibi hayvan ürünleri, dokumacılık, giyim-kuşam, ekmek, un, hayvanla taşımacılık, atla öküzle tarım bg. genellikle kırsal kesim yaşamını sağlayan işler kadın-erkek elbirliğiyle sürdürülürdü. Üretilen ürünleri satmak, sağlanan akçayla gerekeni satın almak bg. işler de kadın-erkek elbirliğine dayanıyordu. Oysa tüketici olan büyük yerleşme yerlerinde kadın yalnızca evinin içiyle bağımlıydı, bütün işleri evinin içindeydi. Kırsal kesim yaşamı kaçgöç işine elverişli değilken büyük yerleşme yerleri yaşamı örtünmeye, eve kapanmaya, kadın-erkek ayrılığına elverişliydi. Bu iki ayrı yaşama ortamını uzlaştırmak, bağdaştırmak, yaşama koşullarının çarpıklığı nedeniyle, olanaksızdı. Bu yüzden kırsal kesim yaşamı Alevilik'e, büyük yerleşme yerleri yaşamı da Sünnilik'e uygundu. Selçuklu-Osmanlı yönetimi, yukarda sayılan yaşam koşulları nedeniyle büyük yerleşme yerlerinde uyguladığını kırsal kesimde yürürlüğe koyamıyordu. Büyük yerleşme yerlerinde örtünen, eve kapanan, içine kapalı yaşayan kadın kırsal kesimde doğaya açıktı. Yönetim, kendi çıkarı gereği, ağır baskıya başvurmuyordu kırsal kesimlerde.

Bu iki ayrı yaşama biçimi, üretici-tüketici tabanına dayanan yaşam koşulları kadın-erkek ilişkilerini de belirliyordu. Düğün, dernek, komşuluk, imece, sağlık işleri, doğum, ölüm bg. yaşama bağlı eylemler, olaylar, uygulamalar kadın-erkek ilişkilerinin koşullarını oluşturuyordu. Kadın bütün gününü çalışma alanında geçirdiğinden dinle ilgili görevleri (namaz, hac, oruç, zekât bg.) güncel olarak yerine getirebilecek durumda değildi. Ev işleri onun, illerde yaşayan kadınlar

gibi davranmasına engeldi. Bu nedenlerle kadın-erkek yan-yana yaşama gereğindeydi. Büyük yerleşme yerlerinde, varlıklı konaklarında erkeğin çok özek gereksinimlerini giderecek bir *"araç"* gibi görülen kadın kırsal kesimde üreticiydi. Kadın-erkek ilişkilerini düzenleyen günlük yaşam koşulları illerde geçerli sayılamazdı. Kadın, kırsal kesimde kendi doğasına, yaşama koşullarına uygun bir yol seçmekle yükümlüydü, erkeği de öyleydi.

Kırsal kesimde, tarıma dayanan yaşam koşulları nedeniyle, evlilik işleri erken yaşlarda görülüyordu, kadın erkeğinin yanında üreticiydi. Büyük yerleşme yerlerinde böyle bir durum yoktu, çalışan erkekti. Bu nedenle kapalı yaşam gereği evlilik ilişkileri de birtakım ağır koşullara dayanıyordu. Çalışan erkek bütün ev bireylerini geçindirme gereğindeydi. Kadın-erkek ilişkilerini erkeğin akça durumu belirliyordu. Bu durumun elverişliliği oranında çok kadın alma özgürlüğü vardı. Kırsal kesimde bu özgürlük de belirliydi. Çok evlilik bile üretime bağlıydı. İşte bu nedenlerle kırsal kesim kadını erkeğininkine yakın yaşam olanakları taşıyordu. Alevilik bu olanaklara çok elverişli yapıdaydı. Buna karşın Sünnilik kırsal kesim için pek uygun bir kurum değildi. Öte yandan, Asya'da yaşayanın, yaşama koşulları günlük gereksinimlerin (giyim, yiyecek, çocuk bakımı, hayvan bakımı bg.) denetimi altındaydı, kadın doğaya açık yaşamaya alışmıştı. İmdi Asya'dan gelen kırsal kesim kadınıyla büyük yerleşme yerlerinde yaşayan kadın arasında doğanın, günlük geçimin yarattığı değişmez koşullar vardır. Asya'dan gelen kırsal kesim kadını orada alıştığı yaşam geleneğini sürdürüyordu. Bu gelenek Alevilik'e uygundu, Sünnilik'e ise çok aykırıydı. Buna karşın yine Asya'dan Anadolu'ya gelen büyük yerleşme yerlerinin kadını sünni geleneğe dayalı yaşama biçimini sürdürecek olanakları yanında taşıyordu. Bu iki ayrı, uyuşmaz yaşama biçimi kadının yerini belirleyen koşulları oluşturmuştu. Kırsal kesim kadını açık doğaya, tarlaya, çayıra, yaylağa gidiyor, büyük yerleşme yerlerinin kadını eve kapanıyordu. Demek bir yanda sünni gelenek, öte yanda alevi gelenek. İşte Alevilik'in kırsal kesimlerde, Sünnilik'in büyük yerleşme yerlerinde kolaylıkla tutunmasının nedenleri bunlardı. Bu

nedenle koyu sünni kuruluşlar büyük yerleşme yerlerinde, alevi kuruluşlar kırsal kesimlerde ilgi görmüştü. Bu aykırılığın Şah İsmail ile Yavuz Selim gibi iki imparatorun kişiliğinde "devlet gücü" niteliğinde belirmesi de doğaldı. Bu iki karşıt kişilik üretici kırsal kesimle tüketici il insanları arasında bir uçurum oluşturmuştu, çatışmanın nedeni bu uçurumdu kuşkusuz. Üretime dayalı yaşam anlayışı ile tüketime bağlı yaşam anlayışı bağdaştırılamazdı.

Sünni yönetim, tükettiğini üreten kırsal kesimi de egemenliği altına almak, kendi buyruğunda yürümeye itmek istiyordu. Bu istek birbirine aykırı yaşama anlayışlarını göremiyordu. Ne Yavuz Selim kırsal kesime çıkabiliyor, ne Şah İsmail büyük ile inebiliyordu (inanç olarak). İki ayrı yaşama biçimi, ister istemez iki ayrı uygulamayı da gündeme getirmişti. Osmanlı yönetimi *"çalış yiyeyim"*, alevi anlayıştan kaynaklanan kırsal kesim yönetimi *"çalışalım yiyelim"* kuralını sürdürüyordu. Görevinin yalnız din yolunda savaş, ılgar olduğunu sanan padişah bu iki yaşam gerçeğini görebilecek durumda, kavrayabilecek anlayış olgunluğunda değildi. İnançların boşlukta asılı durabilecek nesneler olduğunu sanıyordu. Oysa kırsal kesimde üretimi sağlayan inançlara dayalı yaşama biçimiydi, toplumsal uygulamalar dengesiydi. Şurasını vurgulayalım: Anadolu'da egemenliği sürdüren sünni yönetim tarihi boyunca gerçekçi olamamıştır, dahası benimsediğini sandığı İslâm inançlarını yeterince kavrayamamış, uygulama alanına koyamamıştı. Çarpıcı bir örnek verelim: Anadolu'da *"genelev"* uygulamaları genellikle sünni çevrelerde geçerliydi, etini satarak geçinen kadınların büyük bir bölümü sünniydi, başka bir bölümü hıristiyandı. Osmanlı toplumunda "genelev" kurumunu yaşatan, oluşturan Bizans anlayışıdır. Osmanlı bunu büyük yerleşme yerlerinde yaşamaya alıştıktan sonra benimsemiştir. Bu nedenle kırsal kesimde *"genel kadın"* yoktu, barınamazdı. Gözde, odalık, kuma gibi kadını belli koşullar altında yaşamaya iten uygulamaların hepsi sünni çevrelerin ürünüdür, Alevilik'te, Bektaşilik'te çok kadın almak, kuma üstüne kuma getirmek, kadın boşamak, kadını eve kapamak yoktur. Şah İsmail'in bir kadını vardı, yönetimi eline geçirmek için kardeşlerini, yeğenle-

rini, torunlarını (yoktu, yaşı buna elverişli değildi) kesmemiştir, oysa Yavuz Selim sarayı kan gölüne çevirmişti. Şah İsmail, Çaldıran yenilgisinden sonra, daha otuzyedi yaşındayken yerini oğlu *Tahmasb* 'a bırakmış, kendini içkiye, şiire vermişti. Böyle bir uygulama Osmanlı yönetiminde yoktur, baba ölmeden oğlu (ayaklanmadan) yerine geçemezdi (Fatih'in babası ilginç bir örnekse de, araya girenlerin etkisiyle geçersiz kalmıştır. Bunu unutmayan Fatih Mehmed, din bilginlerinden onay alarak yönetimin güvenliğini sağlama nedeniyle kardaşların öldürülmesine olanak sağlamıştır).

Bu açıklamalardan çıkan sonuç şudur: Osmanlı yönetimi, bağlandığı sünni inançlar nedeniyle hep katılıktan yana olmuştur. Şah İsmail'in güçlendirdiği Şiilik, Osmanlı yönetiminin geleceği açısından sakıncalıydı. Çaldıran savaşının nedeni Osmanlı yönetimi değildi. Ancak, tarih boyunca Türk devletlerinin birbirlerini yıktıkları, dağıttıkları, onbinlerce soydaşını gözünü kırpmadan öldürdükleri de açık bir gerçektir. Bu sünni Türk devletleri birbirlerini ortadan kaldırarak başka devletlerin güçlenmelerini, sonunda sakıncalı-korkulur bir duruma gelmelerini kolaylaştırmıştır. Burada savaşları yalnızca inanç ayrılıklarına bağlamak doğru değildir, tabanda yatan üretim-tüketim ilişkilerini de görüp göstermek gerekir. Neden, boyuna, üretici kesim tüketici kesime karşı olumsuz tutumları benimsemiştir? Neden inançlardan kaynaklandığı söylenen büyük ayaklanmalar hep kırsal kesim Alevilerinden gelmiştir (tarih kaynaklarına göre)? Bu soruların tabana inen yanıtları aranmamıştır Osmanlı toplumunda. Aşıkpaşa'dan Abdurrahman Şeref Efendi'ye değin bütün Osmanlı tarih yazarlarının Alevileri ağır bir dille suçladıklarını biliyoruz. Osmanlı yönetimi tarihinin hangi evresinde Anadolu'nun üretici kırsal kesim insanlarına bir yudum su vermiştir? Alevi, sapkın, kızılbaş bg. diye nitelenen kırsal kesim insanlarına hangi Osmanlı padişahı güler yüz göstermiştir? Bu soruların yanıtını yine Osmanlı yönetiminin kırsal kesimle ilgili uygulamalarında aramak gerekir. Şah İsmail'den yana olan bu kırsal kesim insanlarının yalnız yüzeysel inanç etkileriyle ölüme sürüklenmeleri inandırıcı bir açıklama değildir. İnançların tabanında geçim, yaşama itimleri, gelecek güvenliği bg. daha güçlü nedenler vardır.

İmdi, yukarda sergilenen olayların aydınlığında, konuya başka bir gözlükle bakalım. Osmanlı toplumunda ayaklanan, toplumsal düzeni, yönetimi sarsan yalnız Aleviler midir? Daha yetmiş yıl öncesine değin yüzyıllar boyunca ayaklanan, bilgisiz halkı yönetime karşı kan dökmeye sürükleyen koyu sünni kuruluşlar yok muydu? Özellikle nakşbendi sürülerinin sık sık "medreseli sürü"leri kışkırtarak yaşamın tadını kaçırdıkları neden gözardı ediliyor? "Şeriat elden gidiyor", "din elden gidiyor", "ulemaya saygı kalmadı" yaygaralarıyla alanlara dökülen, yeşil bayrak açarak sağa sola "Allahuekber" deyip saldıran kudurgan sürüler nereden çıkmışlar? Osmanlı yönetiminin hangi evresinde alevi yurttaşlara kamu kuruluşlarının kapıları açılmıştır? Bunlar yadsınamayan, ancak inandırıcı yanıtları da aranmayan sorunlardır. Osmanlı yönetimi, bağlandığı sünni eğilim nedeniyle, ülkede hep düşünsel egemenliğini öngörmüş, uyruklarını birer "insan" kılıklı araç olarak görmeyi alışkanlık edinmiştir. Toplumun tabanı ile tavanı arasında dizgeli bir uyum sağlanamamıştır. Sünni Osmanlı yönetimi, şeyhulislamı alevi yurttaşları "kızılbaş", "sapkın", "dinsiz", "mum söndürdücü" diye suçlarken, ağır baskılar altında tutarken onlardan aldığı vergilerle geçindiğini, suçladığının emeğiyle yaşadığını, karnını doyurduğunu düşünemiyor. Şeyhulislam efendiler kendilerine mutlu bir yaşam sağlayan aylıklarında "sapkın", "kızılbaş" yurttaşlardan alınan vergilerin bulunduğunu anlayabilecek bilinç düzeyine varamamışlar. İşte görülmesi, açıklanması gereken neden budur.

Düşünsel egemenlik, sanıldığı gibi, toplumda düzeni sağlamaya elverişli değildir, insanların başkasının denetimi altında birer *"canlı araç"* olmasını sağlamaya yöneliktir. Yalnız benim düşündüğüm doğrudur demek toplumsal yapıda çatlaklar açar, günün birinde toplumsal yapı genişleyen çatlaklar yüzünden bölümlere ayrılır. Bu bölümler, birbirinden kopuk olduğundan, bütünlüğün sağlanması olanaksızlaşır. Verimlilik, gelişme, ilerleme gibi olumlu durumlar düşünce türlülüğünün ürünleridir. Düşünsel egemenliğin bir elde bulunduğu sürece kişisel yaratma girişimlerinin önü tıkanır, bu tıkanma biriken suların taşmasıyla önüne geleni siler

süpürür denize döker. İşte, Anadolu'ya Hatayi'nin bir inanç ozanı olarak etkinlik kazandığı dönemde durum böyleydi. Bu çalışmada Hatayi iyi yaptı kötü yaptı yargısı bizi ilgilendirmez, onun uzmanı başkadır. Yönetimin başında bulunan yetkili, yandaşları, çalışma arkadaşları bir inancın koruyucusu, uygulayıcısı durumunda görülürse karşıt düşüncelerin, karşıt eğilimlerin sarsıcı etkileri engellenemez. Osmanlı yönetimi yansız değildi, inanç bakımından özgürlüğe karşıydı, yıkılması da bu yüzdendir.

Düşünsel egemenliğin en büyük toplumsal kötülüğü kurumlaşmayı önlemesiyle ortaya çıkar. Bu durumda bütün yaratı alanlarında yüzeysellik başlar. Son yıllarda sünni Osmanlı yönetiminin beslediği Divan yazını özgün bir uygarlık ürünü sayıldı, dünya uygarlığıyla (yazın alanında) yarışabilecek bir yapıda, bir üstünlük aşamasında gösterilir oldu. Bu tutarsız, kandırıcı bir savdır. Önce dil sorunu çıkar ortaya. Osmanlı aydını hangi dili konuşuyor, hangi dille yazıyordu? Osmanlı ozanı Bâkî evinde, okur yazar oldukları bile kuşku götüren, kadınlarıyla, yanaşmalarıyla konuşurken padişahlara sunduğu övgülerin dilini mi kullanmıştır? Bir toplumda konuşulan dil başka, yazılan dil başkaysa orada büyük bir uygarlık atılımından sözedilemez. Uygarlığın ilk koşulu dilde bütünleşmedir. Yönetenin dediğini yönetilen anlayamıyorsa orada uygarlık değli başıboşluk vardır.

Yönetimin buyurduğu doğrultuda yürüyen, öyle alıştırılan bir yazın türünün çağını aşması, geleceğe yaratıcı, üretici bir ürün bırakması bir düş olmaktan öteye geçmez. Yaratıcılık türlülükte, değişik düşünce ürünlerinin ortaya konmasına elverişli ortamda aranır. Düşünme yetisinin şaşılası bir yapısı vardır, yumuşadıkça üretkenliği artar, katılaştıkça verimsizleşir. Bunun en nesnel örneği ilkçağın Anadolu uygarlığıdır. Bu uygarlıktan doğan düşünce çığırları çağdaş Avrupa uygarlığını besleyen büyük kaynaklardır. İslâm ülkeleri bu kaynaklardan dolaylı olarak yararlanmış, özellikle tasavvuf akımının doğup gelişmesini sağlamıştır. Bu akım İslâm ülkelerinde, bugün *"tarikat"* denen kuruluşların kaynağıdır. Tasavvuf gözardı edilirse, İslâm ülkelerinde, düşünsel alanda üretici, türlendirici, geliştirici bir çığır bulma güçleşir. Os-

manlı yönetiminin yüzyıllar boyunca tedirgin olduğu Alevilik-Bektaşilik bu akımın ürünlerinden biridir. Bu nedenle ilkçağ düşüncesi olmadan Alevilik'i, Bektaşilik'i anlama olanağı yoktur (2).

Anadolu insanı, tarihi boyunca, hep çelişkiler içine itilmiş, yaratıcı gücü yönetici kuruluşun isteği doğrultusunda denetim altına alınmıştır. Osmanlı yönetimi çelişkiden tedirginlik duymayan, karşıt düşünmeye alışmış, yerdiğinden yararlanmayı seven, gereğinde kötülediğine sığınan bir anlayış içindeydi. Sözgelişi, şeriat yanlılarının baskısı altında ezilen yönetim basımevlerinin kurulmasını yasaklamış, Avrupa karşısında üçyüz yıl geri kalmış. Sonra, bu yasağını unutarak, başta Kur'ân olmak üzere dinle ilgili bütün yapıtları basımevlerinde bastırıp iyi bir gelir kaynağı sağlamış. 16. yüzyılda gökbilim çalışmaları yasaklanmış, sonra bu yasaklanan bilimden aşırı ölçüde yararlanmaya yönelinmiş, dinle ilgili işlemler (namaz, oruç, hac bg.) bu bilimin verilerine göre düzenlenir olmuş. 19. yüzyıl sonlarında camilerin elektrikle aydınlatılması kesinlikle yasaklanmış, sonra bütün camiler bu buluşla ışıklandırılmış. Sağlıkbilimde önce canlılarla ilgili uygulamalar yasaklanmış, sonra yasaklanma yanlıları ondan yararlanmada kimseye ödün vermemişler (3).

---

2) bk. İ. Zeki Eyuboğlu, *Alevilik-Sünnilik-İslâm Düşüncesi*, 1989, 2. bası.

3) Ayrıntılı bilgi için bakınız: İ. Zeki Eyuboğlu, *Uygarlığın Çıkmazları*, 1990.

HURUFİLİK EĞİLİMİ

Hatayi'nin kimi şiirlerinde, az da olsa, Hurufilik'e, özellikle bu yolun kurucusu Fazlullah'a karşı eğilim duyduğu görülür. Bunun nedenini araştırmak bu çalışmanın dışında kalsa bile kısa bir açıklama getirmede yarar vardır. *Fazlullah* (1339-1394) İran'ın Esterâbâd ilindendir, Şirvan'da, Timur'un Oğlu *Miran Şah*'ın buyruğu üzerine öldürülmüştür. Fazlullah'ın geliştirdiği öğretinin kaynağı ilkçağ Anadolu-Yunan düşüncesidir; özellikle sayılara büyük önem veren *Phytagoras* öğretisinden izler taşır. Fazlullah'a göre varlığın özü "harf"e dönüşen seslerden oluşur, "harfler" gizli anlamlar taşıyan kurucu öğelerdir. Ses gizemseldir, görünüş alanına çıkınca "harf"e dönüşerek nesnelleşir. Bu "harfler" de sayılarla bağlantılıdır. İnsan bu gizemli "harfler"in birliğe ulaştığı bir "bütün"dür, bu nedenle bütün varlık türlerinden bir öğe taşır. Ses özdür, kurucu ilkedir, gövde ise bir kabuktur, ses'in nesnelleşmiş biçimidir. Gövdeye dirilik kazandıran "tin" tözdür, sesin en üstün biçimidir. Tanrı önce sesti, sonra görünüş alanına yansıyınca *"harf"* oluverdi. İnsanın tini tanrısal tözün gövdede yerleşmesidir, bu nedenle insan "tanrısal"dır. Bu ses tanrısal tözden çıkıp "harf"e dönüşünce Kur'ân oluştu. Bundan dolayı insan "konuşan Kur'ân"dır, nesnelleşen tanrıdır.

İnsanın yüzüne ilgiyle bakılırsa ağız A (ayn), çene İ (ya), burun L (lâm) biçiminde görülür. Bu üç harf de birer sestir gerçekte. Bu üç harf yanyana gelince *"Ali"* sözcüğü ortaya çıkar; öyleyse Ali tanrının nesnelleştiği en yüce kişidir (insan-ı kâmil), bu nedenle Ali'ye bağlanmak tanrıya bağlanmaktır. İnsanın yüz çizgileri, kaş-kulak-burun-göz-dudak-çene-yanak-kirpik bg. bütün örgenleri "harf"e dönüşerek

nesnelleşen birer sestir. İnsan dışında kalan bütün varlık türleri de öyledir, bu varlıklar incelenince onlarda gizli kalan bütün "harfler" okunabilir.

Fazlullah Hurufi'nin görüşlerini böyle kısa bir yazıya sığdırmak olanaksızdır, onun *"Câvidan"* adlı yapıtında bütün ayrıntıları içeren yorumlar vardır. Fazlullah Bektaşilik'i derinden etkilemiş, özellikle yazıyla insan betimleri çizmeyi ayrı bir beceri alanı durumuna getirmiştir. Bu nedenle Bektaşilik'te (Alevilik'te) Ali'yi harflerle betimlemek, gövdesini yazılardan kurulu bir bütün biçiminde görüntülemek önemli bir geleneğe dönüşmüştür. Hatayi bu geleneğin dışında kalmamıştır, içindedir. Onun Ali'yi niteleyen koşukları, Ali'ye yüklediği tanrısallık bu yazı-ses bağlantısının başka bir yorumudur.

Özü Yâsin dili Tâhâ yanağı kaf ve-l-Kur'ân
Kaşı nun saçı ve'l-Leyl-ü yüzi Şemş-ü Duha geldi

Bu dizelerde Yâsin, Tâhâ, Leyl, Şems, Duha sözcükleri Kur'ân'ın bu adlarla anılan bölümleridir kaf, nun ise birer harftir. Hatayi insanı, özellikle Ali'yi anlatırken Kur'ân'ın bu bölümlerinin insan gövdesinde (yüzünde) yazılarla görünür duruma geldiğini vurguluyor. Bu inanç Fazlullah'ın geliştirdiği bir üründür, İslâm dininin özüne aykırıdır, başka bir söyleyişle "küfr"dür.

Gevher-i zât-i kadîm-i Kibriyâ'sın yâ Ali

dizesini söyleyen Hatayi Hurufilik'in geliştirdiği anlayış çizgisi üzerindedir, Ali'yi tanrısal özün incisi diye niteliyor, onu tanrısal bir varlık olarak düşünüyor.

Râ vü mîm-ü zâ ile idrâk kıl mâhiyyetin
Mazhar-ı Kur'ân-ı Hak esrâr-ı Fazlullah'a bak

dizelerinde r-m-z (remz/imge) harflerini düşün, özünü anla, tanrının konuşan Kur'ân'ı olan Fazlullah'ın gizemlerini kavra diyor (ozan burada Fazlullah sözcüğünün anlamını da vurguluyor. Fazlullah: tanrının erdemi demektir).

Cânâ kevn-ü mekân vâlih olubdur
Ki senin sûretün Rahman'dır ey dost

diyen ozan "dost"un yüzünü bakanı, göreni şaşırtan bir tanrı görünüşüne benzetiyor, "senin görünüşün tanrıdır", dostun başka bir anlamı yoktur.

Ey cemâlündür senün Allahu nûr'un mazharı
İşte beytullah kaşun mihrabı kaddün minberi

"Ey güzel senin yüzün tanrısal ışığın yansıdığı yerdir, tanrı senin yüzünde görünüyor, sen tanrının evisin, kaşın mihrab, boyun minberdir" diyor Hatayi. Bu dizeler tanrının insanda görünüş alanına çıktığının açıklanmasıdır.

Yoktur eşyanın içinde kimsene Hak'dan cüdâ
Cilve kılan âleme nûr-i Hüdâ'dır bilmiş ol

bütün nesnelerde tanrı vardır, tanrı nesnel varlıktan ayrı, uzak değildir, evrende yansıyan, ışıyan tanrının ışınıdır bunu bil. Hatayi'nin bu sözleriyle Fazlullah Hurufi'nin *evren-insan-tanrı* üçlüsünü özdeşleştiren görüşü arasında ayrılık yoktur. Bu düşünce varlık birliği inancının özüdür, görünen çokluğun özünde görünmeyen birlik saklıdır, çokluk birliğin duyusal evrene yansımasıdır.

Türk şiirinde, Fazlullah Hurufi'nin etkisi çağlar boyunca sürmüştür, ancak kırsal kesimde bu görüşün (insan-tanrı-evren özdeşliği inancının) yayıcısı Hatayi ile onu izleyen Pir Sultan Abdal olmuştur. Hatayi, Oniki İmam inancını bile Ali'nin kişiliğinde nesnelleşen tanrısal gizeme bağlamıştır. Onun:

Elf anı bilmişem ben lâ-fetâ illâ Alî

dizesiyle başlayan şiirinde harfleri dizileyerek Oniki İmam'ı anlatan sözleri ilginçtir. Bu dizede "elf/elif" sözcüğü Türk Abc sinde "a"nın karşılığıdır. Ozan "a" sesinin Ali'yi yansıttığını söylerken bir yandan Fazlullah Hurufi'nin izini sürüyor, bir yandan da varlık birliği anlayışının insan-tanrı özdeşliğini vurgulayan bölümüne değiniyor.

Men şi'ir ile kaçan yetem evsâf-ı zâtına
Kur'ân içinde ta'rif eder Vedduha seni

ben senin özelliklerini, kişiliğini şiirle anlatabilecek durumda değilim, tanrı Kur'ân'ın Kuşluk (Vedduha) bölümünde seni açıklıyor, tanımlıyor. Ozanın "vedduha" dediği Kur'ân'ın 93. bölümüdür. Bu bölümde Ali ile ilgili bir sözcük yoktur, ozan bölümün anlamıyla Ali'nin nesnel varlığını özdeş kılarak insanın tanrısal niteliğine değiniyor. (1)

---

1) Okuyucuya bir ışık tutar umuduyla Kur'ân'ın bu bölümünü aktaralım:

Kuşluk vaktine eren doğru yol güneşine,
Karanlığı bastıran "Câhillik" gecesine
And ederim ki Tanrı'n seni hiç bırakmadı,
Unutmadı, darılıp bir yana da atmadı.
Bunun sonu hayırlı olacaktır da elbet...
Başlangıcından daha hayırlı en nihâyet.
Tanrı'n sana verecek O'ndan ne dilediysen,
Bu nedenle Tanrı'ndan hoşnud olacaksın sen!
Seni yetim buldu da, O, konuk etmedi mi?
Yol görmez buldu, doğru yola iletmedi mi?
Yoksul buldu darlıktan kurtarmadı mıydı yâ?
Öyleyse bir yetimi sakın sen de hor tutma!.
Bir nesne isteyeni, gelince, azarlama..
Tanrı'nın nimetini anlat, bildir onlara.
(Doç. Dr. Bedri Noyan).

ALİ'YE BAĞLILIK

Ali, İslâm ülkelerinde, Muhammed'den sonra en çok anılan, sevilen, saygı duyulan bir kimsedir. Bunda onunla ilgili birkaç "hadis"in etkisi vardır. Muhammed, bu sözleri söylerken bilinçliydi, belli bir ereğe dayanıyordu. İslâm inançlarını yaymaya başladığında ona en çok bağlanan, onun koruyucusu, savunucusu durumunda olay Ali'ydi. Ali'nin müslüman oluşu bu dini benimseyenleri güçlendirdi, onların yüreğini ışıklandırdı, dirençlerini çoğalttı, pekiştirdi. İşte Muhammed'in Ali'yi övmesi, sevmesi biraz da bu nedenledir. Ali, Muhammed'in amcasının oğludur, ayrıca kızının eşidir. Toplumda yiğitliğin, korkusuzluğun, doğruluğun, bağlılığın, erdemin nesnel örneği sayılır, bunları Peygamber de yeri geldikçe açıklar. "Ali ve ben bir ışıktanız / *ene ve ali min nûru'l-vâhid* ", "ben bilimin ili isem Ali de onun kapısıdır / *ene medinetü'l-ilm ve Ali bâbıha* ", "ben kimin efendisi isem Ali de onun efendisidir / *men küntü mevâle fe Ali mevâle* " gibi hadisler belli bir düşünceyle söylenmiştir. Peygamber'in bu sözleri İslâm topluluklarında Ali'ye özel bir ilgi gösterilmesini sağlamıştır derken bu hadislere dayanıyoruz (bu hadislerin tartışılması bize düşmez).

Ali, halife seçimlerinde kıyıya itilmiş, Peygamber'in önerilerine önem verilmemiştir. Bu olay da Ali'ye karşı duygusal bir ilginin, duygusal bir bağlılığın pekişmesine olanak sağlamıştır. Hatayi, içinde bulunduğu inanç ortamının gereği olarak, Ali'ye karşı derin bir yakınlık duymuş, sarsılmaz bir sevgi göstermiştir. Şiirlerinin önemli bir bölümünde yalnızca Ali'yi konu edinmiş, bütün yaratıcı yetisini onu nitelemek

için eyleme itmiştir denebilir. Hatayi, Ali'ye bağlı bir kuruluşun önderidir, "Şah"tır, "Şeyh"tir, İran Alevilik'inin öncüsüdür, başıdır. Hatayi'ye *"kızıl baş"* denmesi de giyimle kuşamla, başa giyilen kızıl başlıkla ilgilidir. O, bunları biliyor, gerektiğinde savunuyor.

Gel Ali'm yola gidelim
Ali'm kendi yolu ile
Açlar doyar susuz kanar
Leblerinin balı ile
*
Ali'm bana neler etti
Aldı elim dâra çekti
Üstüme yürüyüş etti
Elindeki dolu ile
*
Ali'm bana neler etti
Aldı elim dâra çekti
Üstüme yürüyüş etti
Elindeki dolu ile
*
İçilmez dolu içilmez
Sevgili dosttan geçilmez
İkisi birdir seçilmez
Has bağçenin gülü ile
*
Aşı urur devran döner
Kuş budağa bir dem konar
Doldurmuş dolusun sunar
Ali'm kendi eli ile
*
Erenler lokması nurdur
Lokmaya elini sundur
Şah Hatayi'm doğru yoldur
Ali'm kendi yolu ile.

Bu şiir hangi yönden bakılırsa bakılsın, duygusal içeriği dışında, derinliği olan bir üründür. Ozan, Ali'ye dayalı bir

inanç kuruluşunun aktöre özelliğini şiirine aktarırken odaklaştırdığı sevgiden, Ali'ye duyduğu içsel bağlılıktan yola çıkıyor, böylelikle şiir boşlukta kalmıyor, nesnel bir tabana oturuyor. Hatayi, birçok şiirinde, Ali ile Muhammed'i birlikte anar, kimi yerde Ali'ye *"Muhammed Ali"* derken, kimi yerde de iki adı ayrı söyler. Bu da Ali ile Muhammed arasındaki düşünsel yakınlıktan gelir kanısındayız.

İnüb yerden göğe bina kuranlar
Ali ile Muhammed'in aşkına
Melekler misâli secde duranlar
Ali ile Muhammed'in aşkına

dörtlüğüyle başlayan koşuk bir örnektir bu konuda. Hatayi'nin Ali'ye bağlılığında Ali'den gelen inanç etkinliği de seziliyor. Ali, İslâm dininin yayılmasında, tutunmasında çok etkili olmuş bir öncüdür.

Gel Ali yoluna belî desene
En sonunda gark olursun sele sen
Yetiş bir kerrecik eteğinden tut
Deli mi oldun ne uydun ile sen

Ali'nin izini sürmek, onun yolunda yürümek kurtuluşa ulaştırır, mutluluğa kavuşturur, ozanın düşüncesi böyle. Ali, bir kurtuluşun öncüsü olarak görülüyor. Bu dizelerin konusu düşünülmese de şiir özü sağlıklıdır, sözcüklerin uyumu okuyucuyu doyurabilir.

İkilikle sakın girme meydana
İkinin birisi pirim Ali'dir
Derdinin mübtelâsiyem ben anın
Ednâ kulum padişahım Ali'dir

*

Sadıkların sıdkı âşıkın renci
Pirlerin piridir gençlerin genci
Hem deryâdır hem sadeftir hem inci
Lâ'li ile mercanım dürrüm Ali'dir

....

Hatayi Yezid'e hiç verme aman
Âlemde neslini kesegör heman
Bulut içinde gizlendi bir zaman
Bu dünya yoğ iken varım Ali'dir.

Ozan "ikilik"ten ayrılık, Ali'den başkasına bağlanma, Ali'nin yolunda başka bir yol tutma anlamını çıkarıyor, ona göre Ali'nin yolu birlik yoludur. Bu birlik yolunu tıkayan, müslümanlar arasına ikilik sokan, bölünmeye neden olan Yezid gibi sünnilerdir. Yukarda Muhammed'i sözleri arasında Ali'ye değginleri gördük, peygamber bu amcası oğlunu övüyor, yeteneğini, bilimsel (o çağa göre) gücünü vurguluyor. Oysa, ölümünden sonra bu sözlerine kulak veren olmamış, aldıran çıkmamış. İşte ozanın "ikilik" dediği budur.

Yüreğim yaralı yaralar başlı
Ezelden seven sevişen Ali'dir

dizeleri yalnız bir sevginin değil, varoluş bakımından Ali'nin yerini de gören bir inancın dilegetirilişidir. *"Ezelden seven sevişen"* sözcükleri tanrısal varlığı niteler. Tanrı, önsüzde vardı, sonra özüne duyduğu sevgiden dolayı evreni yarattı, diyor Kur'ân. Hatayi ise Kur'ân'ın bu sözlerini kendine özgü bir yorumdan geçirerek Ali'ye yüklüyor, örtülü olarak Ali ile tanrıyı yanyana getiriyor.

Güzel Ali'm çıksa çıksa salınsa
Bedir aylar gibi doğsa dolunsa

dizelerinde Ali'nin yerine bir güzelin adı da konabilir, şiirdeki çekici anlatım değişmez, sözgelişi ozan "Güzel Suna'm" dese de şiir şiirdir.

Sofi mezhebimin nesin sorarsın
Biz Muhammed Ali deyenlerdeniz

dizeleriyle yolunu bildiren, bütün kuşkuları gideren ozan daha sonra şiirini şöyle sürdürüyor:

Eğnimize kırmızılar giyeriz
Hâlimizce her mânâdan duyarız
Katarda İmam Ca'fer'e uyarız
Biz Muhammed Ali deyenlerdeniz

Hatayi Oniki İmam'dan Ca'fer'e bağlıdır, Alevilik'i bir yol (mezheb) durumuna getiren, koşullarını-kurallarını belirleyen Ca'fer'dir. Bu nedenle Alevilere *"ca'feri"* de denir. Ali, ayrı bir "mezheb" kurmamıştır, *"sünni"* geleneğe bağlıdır. Ca'fer altıncı İmam'dır, Ali'nin torunudur. Hatayi de, birçok İranlı Alevi gibi, "Caferi mezhebi"ne bağlıdır. *"Eğnimize kırmızılar giyeriz"* dizesi Aleviler'e neden *"kızılbaş"* dendiğinin kanıtıdır. İran Alevileri başlarına kızıl başlık, sırtlarına kızıl üstlük giyerler. Bir söylentiye göre bu gelenek Ali'den kalmıştır. Ali, savaşta dudağı çatlayan, dişi kırılan Peygamber'in akan kanını görünce duygulanmış, sonraki savaşlara hep kızıl başlık giyerek girmiştir, söylence böyledir. Bu giyim biçimi sünnilerce kötüye yorulmuştur.

Ali'yi severem candan içeru
Yolunu sürerem yoldan içeru
Bana bende demen bende değilem
Dahi bendeler benden içeru

Yunus Emre 'nin etkisiyle söylenen bu dizelerde Ali sevgisi açıklığa kavuşuyor.

Ne hoş yerde makamın var
Senin ey Murtaza Ali
Kandan gelür aceb senin
Kokun ey Murtaza Ali

dörtlüğüyle başlayan koşuk baştan sona Ali sevgisiyle doludur, duygusal bir ağırlık taşıyan bu yazın ürününde Türkçenin bütün akıcılığı, çekiciliği sezilir.

Men dahi nesne bilmezem
Allah bir Muhammed Ali
Özüm gurbete salmazam
Allah bir Muhammed Ali

*

Anlar birdir bir olubdur
Yerden göğe nûr dolubdur
Dört köşede sırr olubdur
Allah bir Muhammed Ali

*

Mümin müslim etek tutar
Bir gönülde mekân tutar
Hû deyicek gelür yeter
Allah bir Muhammed Ali

*

İki yavru var yuvada
Muallâk döner havada
Dağda deryâda ovada
Allah bir Muhammed Ali

*

....

Hatayi bu yolda serdir
Serin verenler de erdir
Ayda sırdır günde nurdur
Allah bir Muhammed Ali.

Bu koşuğu yorumlamamın gereği kalmamıştır, ozan *Allah-Muhammed-Ali* üçlüsünü "bir"de toplayıp kaynaştırıyor, üçüne de inanıyor, bağlanıyor. Hatayi, bu duygulu, sürükleyici, açık söyleyişiyle Ali sevgisinin, özellikle Anadolu'nun kırsal kesimlerinde yayılmasına katkıda bulunmuş, bir yandan da Türkçenin gelişmesine yardımcı olmuştur.

Gece olur gündüz olur
Cümle âlem dümdüz olur
Gökte kaç bin yıldız olur
Ay Muhammed Ali'nindir

dizelerinde geçen Muhammed Ali adları Muhammed-Ali değil, Ali'nin ayrı bir adıdır. Nitekim dilimizde "Mehmed Ali" bir kişinin adıdır, iki kişinin değil, eskiden "Mehmed" yerine "Muhammed" denirdi, sonraları Peygamber'e duyulan saygı nedeniyle özdeş yazıyla yazılan "Muhammed" ayrı bir okunuşla "Mehmed" biçimine sokulmuştur, doğrusu "Muhammed"tir.

Yakın bil ebced-ü burhan Ali'dir
Beyân-i tevhid-ü Kur'ân Ali'dir
Muhammed mi'raca vardığı gece
Kapıda gördüğü arslan Ali'dir
Çıkardı yüzüğün verdi nişâne
Hakîkat gördü ki Subhan Ali'dir....

ONİKİ İMAM

Ali'nin, halifelik seçiminde uğradığı başarısızlığın arkasında birtakım oyunların oynandığı, yetkisinin elinden alındığı biliniyor. Bu olayın, sünni yazarların olumsuz savlarını doğrulayacak bir yanı yoktur, seçim İslâm dininin öngördüğü tüzeye, töreye, aktöre ilkesine aykırıdır. Seçimin yarattığı kırgınlığı bir savaşa dönüştürmek, kardaş kanı dökmek, sonra kendini doğru yolda göstermek gibi örtülerde bilimsel inandırıcılık yoktur. Ali'nin öldürülmesi yasal sayılsa bile Ömer, Osman gibi ondan yaşlı kimselerin ortadan kaldırılması Kur'ân'la gelen din anlayışına aykırıdır. Bu konuda çalışanların, aşırı sünni yazarlar dışında, birbirlerini yadsıyan görüşleri, geçersiz kılan yargıları yoktur.

Ali öldürülmüş, arkasından oğlu Hüseyn de öldürülmüş, kanına ekmek doğranmış, daha sonra bu kanlı olay bile gerekli bir işlem diye gösterilmiştir. Peygamberin eşi Aişe bile öfkesini yenemeyerek devesiyle Ali'ye saldırmıştır. Bu çalışma, yalnızca yazın-tasavvuf sorunlarına ağırlık verdiğinde, İslâm tarihi alanına girmek istemez. Bu kısa açıklama Oniki İmam sorununa nereden, hangi olaylarla girildiğini anımsatmak içindir. Ali'nin öldürülmesinden sonra izini sürenler onbir kişidir, Ali bunlara eklenince oniki eder, bunların hepsi Ali'nin torunlarıdır. Birinci İmam Ali, sonuncu imam Mehdi'dir; Ali ile başlayan imamlık Mehdi'de biter. Bu imamlar süresel diziye göre şöyledir: Ali, Hasan, Hüseyin, Zeynelabidin, Muhammed Bâkır, Ca'fer-i Sâdık, Musa Kâzım, Ali Rıza, Muhammed Tâki, Ali Naki, Hasan Askerî, Muhammed Mehdi. Bu imamlar dizisi bir inanç kurumunun yarattığı düzenlemedir. Hatayi, bu düzenlemeye bağlanmış, bunun ya-

sallığına inanmış, savunmasını üstlenmiş bir ozandır (gerçekte bir tarikat öncüsüdür). Onun inançlarını tartışmak bu çalışmanın kapsamı dışındadır.

Oniki İmam çığırını açan, geliştiren, bunu Arap egemenliğine karşı vurucu bir güç olarak kullanan da İran yönetimidir. İran yönetimi, Oniki İmam inancını geliştirirken eski Zerdüşt dininin etkisinden, kalıntılarından kendini arındıramamış, olaya örtülü bir egemenlik sağlama odağı niteliği kazandırmıştır. İran ulusçu bir düşüncenin yaratıcısıdır, kendi dinini kendi oluşturmuştur, onun İslâm dinine bağlanması bile önemli değildir. Ortada derinlere inen bir öfke vardır: Arap ordularının İran, Horasan ülkelerine saldırması, ılgarları, asıp kesmeleri, İran halkını eski uygarlığından kopararak çöl yasalarına göre yönetmeye kalkışması bg. yalnız kılıç gücüne dayanan uygulamalar. İran'ın büyük, eski, köklü bir uygarlığı vardır, İslâm dininin doğduğu bölge insanları bu uygarlığın anlamını kavramak şöyle dursun adını söyleyebilecek durumda bile değildir. Arab'ın kılıca dayalı gücüne, İranlı eski inançlardan beslenen bir görüşle karşı çıkarken, halife seçiminin utanç verici oyunlarının çok becerili bir sergileyicisi olmakta gecikmedi. Savaşı yitiren, öldürülen Ali'nin, oğullarının yanında aşağılanan bir inancın savunucusu olarak yeraldı. Arap insanı bunu anlayabilecek olgunlukta değildi, düşünsel yenilgisinin nedeni de budur. Arap komutanı Kuteybe İran topraklarını kılıçla elegeçirirken, çok genç olan İslâm dininin kalemlerle korkunç bir yenilgiye uğrayacağını, bunun çok yakın bir gelecekte gerçekleşeceğini göremedi. Ordunun kılıcı düşünürün kalemine yenilecekti, bunu Arap anlağı kavrayacak yetenekte değildi. Arabın köklü, verimli bir uygarlığı yoktu, İran kisralarının görkemli konakları (sarayları) karşısında kıldan, deve tüyünden örülmüş örtülerden gerili otağları (çadırları) vardı, yıkanmak için sudan yararlanmayı bile bilmiyordu Arap. Bu bilgisizliğini gidermek için bir uygulama uydurup kumlarla yıkanma (teyemmüm) işlemini gündeme getirdi. Bir insanın arınması, kirlerinin giderilmesi, yıkanması kumlarla olabilir mi? Kumun yıkayıcı, arındırıcı etkisi nedir? Arap anlayışı bu sorulara yanıt veremezdi, daha önceden yeterli bir uygarlık birikimi

yoktu. Bu nedenle çölde doğan İslâm dini, bütün iyi yürekliliğine karşın, tanrı elçisinin ölümünden sonra kötü ellere geçti, birlik bozuldu, gönüldeşlik yıkıldı, hepsinin yerini ılgar tutkusu aldı.

Bu bunalımlı, sarsıcı, dağıtıcı uygulamalar karşısında, İran daha ölçülü, daha dengeli bir yol buldu (kendi çıkarına göre), Ali'ye karşı girişilen olumsuz eylemlerden yararlandı. Gerçekte Ali, yaşadığı dönemde, sünnidi, Muhammed'in (çok yakınıydı, kızının eşiydi) en yakın, en güvendiği gizdeşiydi. Oysa, tanrı elçisinin ölümünden sonra başka bir yola gidildi, seçimler çocuk oyuncağına çevrildi, yarar-çıkar kandırmacaları sürüp gitti. Seçimde yitiren Ali, düşüncede İran'ın verdiği güçle kazandı. Emeviler dönemi İslâm tarihinde utançlarla doldurulmuş, halife saraylarının duvarlarından bile içki kokularının, türkülerin, çalgı seslerinin taştığı, çevreyi tedirgin ettiği bir evredir.

Yeryüzünün sayılı uygarlıklarından birinin yaratıcısı olan çoktanrıcı İran, çöle inen ancak değeri bilinemeyen bir ışığın aydınlığını Zerdüşt'ün görkemli güneşiyle sildi süpürdü, halife seçimini, dökülen kanların kokularını gönülleri açan Şiraz şaraplarıyla düşünsel bir odağa dönüştürdü, ortaya bir uygarlık sorunu, evrensel tüze görüşü getirdi. Bu görüş Ali ile soyuna uygulanan İslâm'ın özüne aykırı işlemlerden beslendi. Böylece seçim sorunu inanç sorunu oluverdi. İşte Oniki İmam, bu halife seçiminin, ardından Ali'nin, çocuklarının öldürülüşünün yasal bir savunması olarak doğdu, gelişti, kurumlaştı.

Oniki İmam inancı, İran Alevilik'in tabanını oluşturur, ancak bu taban sanıldığı, kimilerin ileri sürdükleri gibi (yanıldıkları gibi) salt düşünsel değildir, yararsaldır. İran yönetimi, bu oniki kişiden, yönetimsel bir çıkar sağlama doğrultusunda yürümeyi bilmiştir. Hatayi'nin atası Şeyh Safiyüddin'in ortaya çıkışında etkinlik inançlardaydı, o nesnel bir çıkarın insanı olarak eyleme geçmedi, torunları da onun izini sürdü. Hatayi, bir *"İran Şahı"* olunca, Anadolu'da egemen Osmanlı yönetimiyle görünüşte bir inanç ayrılığı, gerçekte bir çıkar sorunu ağırlık kazandı. Osmanlı yönetimi sünni geleneğini sürdürürken, İran uygarlığının etkisindeydi, özellik-

le yazın alanında Araptan alabileceği bir ışık yoktu. Şeriat yalnızca yönetimle ilgili buyruklar veren, ancak, buyruk verdiği kimseyi bilimsel bakımdan doyuracak gereçleri sağlayamayan bir kuruluştu (bu konuda en açık örnek şeyhulislam fetvalarıdır). İslâm, başlangıçta şiiri yasaklamış, şairi büyücüklükle suçlamıştır. Çok şaşılası bir olaydır, sonraları İslâm dininin en büyük, en güçlü savunucuları ozanlar olmuştur. Osmanlı ozanları, İran'la savaşmayı bir din buyruğu sayan, Osmanlı padişahlarını överken hep eski İran "kisra"larına benzetirler. Ne acınası, gülünesi bir durumdur: Zerdüşt inançlarına bağlı Feridun, Husrev, Nuşirevan bg. İran kisralarına benzetilmekten dolayı sevinip ağzı kulaklarına varan bir Osmanlı padişahı Alevilik karşısında İran'a saldırmayı yeni bir "din" gibi benimsemiştir. Asya'dan Anadolu'pya göçen konar-göçer Türkmenleri öldürterek kuyulara doldurtan Osmanlı yönetimi Hırvat kökenli Kuyucu Murad Paşa ile de başarı sağlayamadı. Türkmenler alevi inançlı olduklarından, üretmeden tüketen Osmanlı padişahlarının vergilerini ödeyecek durumda olmadıklarından sık sık başkaldırıyordu. Bu başkaldıran Türkmen topluluğu aleviydi (çoğunlukta). İşte Osmanlı yönetimini kızdıran, alevi Türkmen oymaklarının "kızılbaş", "dinsiz" diye nitelenmesine yolaçan hep bu "alevi" olmadır. Bu *"alevi"* olma olayı, daha sonra, Oniki İmam'dan yana görünmeyi ağır bir suç saydırmıştır. Gerçekte Oniki İmam, Osmanlı tarihçilerinin yaygaralarına oranla, korkulası bir inanç odağı değildir.

İmdi, yukarda anlatılanların ışığında düşünülürse, Anadolu'da gelişen, yayılan Alevilik'in (kimi koyu sünni yazarlara göre Kızılbaşlık'ın) kaynağı kolayca anlaşılır. Anadolu'da Hatayi'nin şiirlerinde duygusal özünü bulan Oniki İmam sevgisi eğriliğe karşı doğruluğun savunmasıdır. Hatayi, İslâm tarihini çok iyi biliyordu, yetiştiği çevre, gördüğü öğrenim İslâm'la ilgili bilgileri edinmesine yeterliydi. Onun sevdiğini, kutsal saydığını Osmanlı yönetimi "sapkınlık" diye niteliyor, suçluyordu. Bu iki karşıt görüş, Anadolu'da, Asya'dan göçüp gelen Türkmenler arasında Oniki İmam sevgisinin yayılmasına, tutunmasına yazınsal bir olanak sağladı, inançlara dayalı bir taban oluşturdu.

Severim Oniki İmamı
Atası pirimden beru

diyor Hatayi. "Atası pirim" Ali anlamındadır. Nitekim Hatayi daha sonra:

Hasen'le Hüseyn'i sevdim

diyerek düşüncesini sürdürür.

Zeynelabidin yolları
Açılur gonca gülleri
Bâkır imamlar serveri
Severim soyundan beru

*

Muhammed dünyaya geldi
Şu âlem nûr ile doldu
Hâcem İmam-ı Ca'feri
Okuram Kur'ân'dan beru

*

Musahibim Musa Kâzım
Rıza'ya bağlıdır özüm
Kolumda şâhinim bazım
Beslerim zamandan beru

*

Tâki'den etek tutmuşam
Nâki sırrına yetmişem
Askeri'den mey içmişem
Sarhoşam zamandan beru

İkrarında bendi boşandı
İndi türâba döşendi
Mehdi'den kılıç kuşandı
Bilürem zamandan beru

*

Şah Hatayi'm Hakk'a yalvar
Sevdiğim Ali'dir server
Sorarlarsa bizi erler
Gelürem divandan beru

Oniki İmamın adlarını, onlarla ilgili birtakım uygulama-

ları kapsayan bu koşukta akıcı, çekici bir söyleyişten öte özellik yoktur. Ozan onlara bağlılığını anlatıyor, yüzeysel bir anlatış. Buna karşın *Alevi-Bektaşi* yazınında yaygın bir gelenektir bu. Hatayi bu koşuğu düzenlemese ozanlığında bir eksiklik olmayacaktı, düzenleyince de artış görülmüyor, onu söyleten yalnızca geleneğe bağlılığıdır. Oniki İmam sevgisi şiire derinlik getirmiyor, Hatayi bu konuyu işlerken şiiri yüzeyselleşiyor.

Gönül ne gezersin seyran yerinde
Âlemde her şeyin var olmayınca
Olura olmaza dost deyüb geçme
Bir ahdine bütün yar olmayınca
*

Yürü sofi yürü yolundan azma
Elin gıybetine kuyular kazma
Varub her dükkânda metaın çözme
Yanında mürşidin var olmayınca
*

Kalktı havalandı gönülün kuşu
Kavga gıybet etmek kötünün işi
Üstadın tanımaz bunda her kişi
Anın kim mürşidi er olmayınca
*

Varub bir kötüye sen olma nöker
Çerhine değer de dolunu döker
Ne Huda'dan korkar ne hicab eder
Bir kötüde nâmus âr olmayınca
*

Şah Hatayi'm edem bu sırrı beyan
Kâmil midir câhil sözüne uyan
Bir başdan ağlamak ömredir ziyan
İki başdan muhib yâr olmayınca.

Bu koşukla, daha önceki Oniki İmam'ın adlarını dizileyen koşuğu karşılaştırdığımızda ilkinin yüzeyselliği, bunun derinliği görülür. Bu şiir bir aktöre sorununu işleyen öğüt niteliğindedir, okuyucuya bir davranış biçimi öneriyor, yaşam-

la ilgili toplumsal bir olaya değiniyor. İyi ile kötü olanı, yeğlenenle yadırganam karşı karşıya getiriyor, yeğlenenden yana ağırlığını koyuyor. Bu da bir tarikat şiiridir, ancak eğitici, yolgösterici niteliktedir, güzeli güzel olmayandan, doğruyu eğriden seçmenin yararını, gereğini öneriyor.

Gel öğüt vereyim öğüt alırsan
Hizmet eyle gene gülü bulunca
Kervan gider sakın geri kalırsın
Heman elden koma yolu bulunca

dörtlüğüyle başlayan şiir özlüdür, hangi dönemde okunursa okunsun şiir olarak kalıcıdır, onu anlamak, beğenmek için bir kuruluşun üyesi olmak gerekmez. Oysa, bu bölümde, ilk verilen örnek öyle değildir, yalnızca ozanın bağlandığı görüşü benimseyenler için anlamlıdır.

Hatâ ettim Hudâ için bağışla
Muhammed Mustafa içün bağışla
Safî nesli Cüneyd-ü Haydar oğlu
Aliy-yel-Murtaza içün bağışla
Hasan aşkı ile meydana geldim
Hüseyn-i Kerbelâ içün bağışla
İmam Zeynelaba Bâkır-ü Ca'fer
İmam Kâzım Rızâ içün bağışla
Severem Şah Taki vü hem Nakı'yi
Hasan Asker livâ içün bağışla
İmam Mehdi eşiğinde kul olan
Ol eşikde velâ içün bağışla
İmamlar nûr olubdur ey Hatayi
Ki ol nûr-i Hudâ içün bağışla.

Bu gazel bir yakarıştır, Oniki imamın adları anılıyor, söyleyiş kolay, içerik duygusal, ancak okuyucuya duygusaldan öte verdiği bir nesne yok.

Visâlinden senin dûr oldu gönlüm
Kati bimâr-ü rencûr oldu gönlüm
Dil-i vîrânıma tâ geldi aşkın

Sanasın beyt-i mâmûr oldu gönlüm
Cemâlin tâ ki gördüm ey perî rû
Yüzün şevkıyle pür nûr oldu gönlüm
Cefâ vü mihnetin tâ geldi cânâ
Belâlardan kamu dûr oldu gönlüm
Gözünden ta ırağ oldu Hatayi
Kati bimâr-ü rencûr oldu gönlüm.

Divan geleneğini sürdüren, aruz ölçüsüyle yazılan bu iki şiirden birincisi düz, yüzeysel bir söyleyişi içeriyor, buna karşın başarılı, ancak pek çekici değil, anlamsal genişliği yok dedik. İkincisi için bunları söyleyemeyiz. Şiir akıcılığın, çekiciliğin ötesinde anlam derinliği de taşıyor, duygusal bir davranışın izlerini, etkilerini (gönülde) vurguluyor. Bu iki örnekten ikincisi birincisine oranla insanı daha iyi, daha sağlıklı yansıtıyor.

ŞAH

Hatayi'nin şiirlerinde *"şah"* sözcüğünün özel bir anlamı vardır, bu anlam Erdebil Tekkesi'nin geliştirdiği bir içeriğe dayanır. Erdebil sûfileri denen topluluk yerine göre "şah" sözcüğü "tanrı", "Ali", tarikatın ulusu (en büyüğü), en yakın gönüldeş bg. anlamlara gelir. Dahası bu dervişler "bismillah" yerine *"bismişah"* derler ki "şahın adıyla" karşılığıdır. Daha sonra bu sözcük, İran'da yönetimi elegeçiren yetkilinin (kral, padişah, sultan, imparator) sanı oluverdi: Şah İsmail, Şah Tahmasb, Şah Abbas bg. Ancak şiirde, ozanın düşüncesine göre, özel bir anlam kazandı. Hatayi'nin dilindeyse "şah" tanrı ile Ali anlamında söylenir.

Erenler server-i Şâh-ı vilâyet
Aldı müminlerin elin eline
Hânedan ordusuna eyler hidayet
Mümin olanları çeker yoluna

Burada "şah" sözcüğü Ali anlamındadır, ona "şâh-i vilâyet/ermişliğin şahı" demek alevi topluluğunda bir gelenektir.

Şâh-ı merdan kitabını okuram
Allah meded yâ Muhammed yâ Ali

Ali'nin sanlarından biri de "şâh-ı merdan/yiğitlerin önderi" sözcükleriyle yansıtır.

Bu aşk ki görünmez bilmem nerdedir
Esrâr-ı mahabbet gizli yerdedir
Gerçeğe ayandır bize perdedir
Hakıkatı Şâh-ı Merdan'dan aldım

Yine Ali'ye *"Şah-ı Merdan"* deniyor. Alevilere göre Ali bütün gizlilikleri bilir, güvendiği kimseye bildirir. Ali'nin gizemlerini öğrettiği, yetki verdiği kimseye de *"gerçek"* denir. Ozanın *"gerçeğe ayandır"* demesi, bu gizemleri Ali'ye yakın kişi bilir, biz bilemeyiz demesi "gerçek"ten ne anladığını açıklıyor. Hatayi kimi şiirinde *"Şah Hatayi"* tapşırmasını kullanır, burada "şah" sözcüğü tarikat öncüsü anlamındadır. Onun birkaç şiirinde *"enelhak"* sözcüğünün geçtiğine bakarak tanrılık savında bulunup "şah" sanını aldığını söylemek yanlıştır.

Beni sermest-ü hayran eyleyen Şah
Gönül şehrinde seyran eyleyen Şah
Musahhar eyledin cümle âlemi
Yezid kavmin müselman eyleyen Şah
Beni bednam idüb saldun cihana
Dü çeşmim zâr-ü giryan eyleyen Şah
Enelhak çağırub Mansûr dâre
Yine râzını pinhân eyleyen Şah
Şu deşt-erzende Selman Fârisi'yi
Alub arslandan ihvan eyleyen Şah
Hatayi gice gündüz Şâh çağırur
Yarın mahşerde dîvân eyleyen Şah.

Bu duygulu şiirde "şah" sözcüğünün iki ayrı anlamda söylendiği anlaşılıyor. Ali'ye "şah" dendiğini ileri sürebiliriz ancak bu sözcükte tanrısal bir içeriğin bulunduğu da gözden kaçmıyor. Alevilik'te Ali'ye tanrısal bir nitelik verildiğini biliyoruz.

Şu karşıki yüce dağlar
İndi Şah'a secd(e) eyledi
Mülk iyesi ulu hanlar (1)
İndi Şah'a secd(e) eyledi

*

---

1) Nejat Birdoğan'ın yayımladığı *Şah İsmail Hatai*, 1991 de bu dize "mülk ayesi ulu hanlar" biçiminde geçiyor. Burada Arapça "sahib" anlamına gelen Türkçe "iye" sözcüğü "aye" diye yanlış okunmuştur. Türkçe "aya" sözcüğü ay'ın, çevresinde oluşan görüntüye denir ki o da "aye" diye okunmaz.

Benim istediğim kendi
Erenler ikrara kandı
Muhammed miractan indi
İndi Şah'a secd(e) eyledi

diyen Hatayi'nin "şah"a verdiği anlam ilginçtir. "Muhammed miractan indi" gelip "şah'a secde eyledi" dendiğine göre "şah" kimdir, Ali mi tanrı mı? Peygamber kime secde eder? Yorumun kapıları ardına değin açık. Bize kalırsa Hatayi, burada, Ali ile tanrıyı özdeşleştiriyor.

Şeyh Safi de oniki imam
İndi Şah'a secd(e) eyledi

Oniki İmam Ali ile başlar, demek, bu "şah"a secde edenler arasında Ali de vardır, öyleyse burada "şah" tanrıdır. Ozan gönlünün uyarınca, duygularının akışınca söyleşir, onun ne düşündüğünü kesinlikle vurgulamak kolay değildir, ancak dilin anlam kapsamı bizi bir yerde uyarıyor, ozanın ne demek istediğini sormadan geçmiyor.

Kerbelâ'nın önü düzdür
Geceler bana gündüzdür
Şah Kerbelâ'dan yalnızdır
Ah Hüseyn-ü vah Hüseyn

Bu dörtlükte "şah" sözcüğünün Hüseyn karşılığı söylendiği açıktır, demek ozan bu sözcükten, yukarda söylendiği gibi, değişik anlamlar çıkarıyor.

Dün-ü günü secdegâhım
Ah Hüseyin Şah Hüseyin
Hem dinimsin hem imanım
Ah Hüseyin Şah Hüseyin

Dizeler çok açık, Hatayi "şah"a tartışmasız bir anlam getirdi, bu sözcük burada ne Ali'dir ne tanrıdır, yalnızca Hüseyn'in bir sanıdır.

"Şah" sözcüğü, Hatayi'nin etkisiyle olsa gerek, Türk halk ozanları arasında (alevi olanlarda) çok benimsenmiştir. Bunun daha çok "Ali" ile İran şahlarının bir sanı olarak anlaşıldığını biliyoruz. Özellikle onaltıncı yüzyılda Osmanlı ülkesinde başlayan alevi-kızılbaş olaylarında "şah" sözcüğü başat bir kavram olmuştur(2).

"Şah" sözcüğü İran kökenlidir, öncü, yönetici, kılavuz, önder, başbuğ, dayanak bg. anlamlar içerir. Eskiden bunun yerine, İran'da "kisra" sözcüğü geçerliydi, sonradan eskisi unutulmuş, "şah" yaygınlaşmıştır. Osmanlı döneminde "şah", yazında, değişik anlamlarda söylenirdi: sultan, padişah, imparator, hakan bg. 16. yüzyıldan sonra alevi hükümdarlara "şah" denmek bir gelenek oldu, ancak Osmanlı padişahlarına yazılan övgülerde bu "şah" sözcüğü daha çok ağırlık kazandı.

---

2)Burada başka bir soruna değinelim. Abdülbâkî Gölpınarlı-Pertev Naili Boratav ortaklığıyla yayımlanan Pir Sultan Abdal (1943) adlı değerli çalışmada "Dehmen" sözcüğü İran Şah'ı Tahmasb'ın sanı olarak açıklanır, Pir Sultan Abdal'ın bir koşuğunda geçen "Dede Dehmen"'le de bu kişiye değinildiği ileri sürülür. Onların bu açıklamalarını Cahit Öztelli *Pir Sultan Abdal,* 1971 yapıtında olduğu gibi alır (s. 139, dibnot). Oysa Tahmasb (1514-1576) Şah İsmail'in oğludur, 1524 te babasının ölümü üzerine on yaşında yönetimin başına getirilmiştir. "Dahmen, dehmen" sözcüğü Tahmasb'tan çok öncedir, babası Hatayi'nin bir koşuğunda:

Şah oğluyam durdum dâre
Sığındum ganî settâre
Şah dehmanı gedim ceme
Mürvet ey erenler mürvet

dediğine göre "dehman. dehmen, dahman" sözcüğü Tahmasb'ın özel bir sanı değildir.

Pir Sultan'ım eydür ey Dede Dehmen
Kendini çevir de andan gel heman
İstanbul şehrinde ol sahib-zaman
Tâc-ü devletile salınmalıdır.

Bu alıntılardan anlaşıldığına göre "dehmen/dehman" belli bir kimsenin özel sanı değil. Bu sözcük eski Zerdüşt inançlarından kalmıştır, kök anlamı: koruyucu, bekçi, öncü, Zerdüşt törenlerinde yönetici bg. Sonraları anlam genişlemesine uğramıştır.

İran yazınında "şah" sözcüğü, çokluk, Ali karşılığı söylenir olmuştur. Bundan "şâh-ı merdan/yeğitlerin önderi", "şâh-i âlem/evrenin yöneticisi", "şâh-ı cihan/evrenin önderi" bg. sözler türetilmiştir. Kimi aleviler (İran'da) "bismillah" yerine hep "bişm-i şâh" demeyi alışkanlık edinmişlerdir. Bu geleneğin Şah İsmail ile başladığı, güçlendiği söylenir.

HACI BEKTAŞ SEVGİSİ

Hatayi, benimsediği yol, inanç nedeniyle şiirlerinde Hacı Bektaş Veli'ye büyük bir saygı, arınmış bir sevgi duyar. Onun gözünde Hacı Bektaş olağanüstü bir insandır, "örnek insan"dır. Anadolu'da, Hacı Bektaş Veli'den sonra daha hızla yayılan, Balum Sultan'ın çabasıyla bir kurum niteliği kazanan Ali'ye bağlılık bir inanç geleneğine dönüşmüştür. Özellikle kırsal kesimde yaşayan alevi Türklerin bu ermişe duydukları derin sevgi bir ilke niteliği kazanmıştır. Hatayi bunu çok iyi bildiğinden, halkın gönlüne girmeyi başarmıştır.

Tuttuğumuz bir gerçeğin elidir
Gittiğimiz imamların yoludur
Serçeşmemiz Hacı Bektaş Veli'dir
Mihman canlar bize safâ geldiniz

Bu dörtlüğün son iki dizesi, Hatayi'nin esinlendiği kaynağı bildiriyor. Anadolu Bektaşilerinin dilinden düşmeyen bu *"serçeşme"* sözcüğü, belli bir inanç yoluna girenlerin susuzluğunu gideren, onları aydınlatan kaynak anlamında söylenir.

Muhammed Ali'dir kırkların başı
Uralım Yezid'e lâneti taşı
Hünkâr Hacı Bektaş Veli'dir eşi
Biz Muhammed Ali deyenlerdeniz

Ozan, Muhammed Ali'den sonra Hacı Bektaş Veli'ye bağlandığını, onu bu inanç çizgisinin önemli bir odağı olarak gördüğünü açıklarken duyduğu derin sevginin etkisinde kalıyor. Muhammed-Ali-Hacı Bektaş Veli Anadolu Alevilerinde

üç inanç odağıdır, bu odakların sonuncusu Hacı Bektaş Veli'dir, tanrıya giden sevgi y olu da Hacı Bektaş Veli'den geçer.

Yağan yağmur içün esen yel içün
Dergâhına varan doğru yol içün
Urum'daki Hacı Bektaş Vel(i) içün
Hatâ ettim günâhımı bağışla

diyen Hatâyi'nin Hacı Bektaş Veli'ye ne denli içten bağlandığı, onu ulu bir inanç odağı olarak gördüğü açıklığa kavuşuyor. İnsan, işlediği suçtan dolayı, bağışlanmasını yalnızca tanrıdan dileyebilir, tanrı suçları bağışlayandır (gaffarü'z-zünub). Bu konuda, Hacı Bektaş Veli tanrısal çizgi üzerinde yeralıyor. Hatâyi'nin böyle bir sevgiyi yüreğinde yaşatması, yürüdüğü yol gereğidir, üstelik Hacı Bektaş Veli olmadan, Anadolu Alevilerinin gönlüne girmek kolay değildir, ozan bunu çok iyi biliyor. Öte yandan Hatâyi, soy bakımından, Türktür, Hacı Bektaş Veli de öyledir, söylentiye göre Horasan'dtan Anadolu'ya gelmiştir. Anadolu'da Ali sevgisinin bayrağını taşıyan Hacı Bektaş Veli olmuştur.

Gece gündüz hayaline dönerim
Bir gece rüyama gir Hacı Bektaş
Günahkârım günahımdan bezerim
Özüm dâra çektim sor Hacı Bektaş

*

Yandı bu garib kul nedir çâresi
Yine tazelendi yürek yaresi
Onulmaz dertlere derman olası
Bu senin bendindir sar Hacı Bektaş

*

Derdimin dermanı yaramın ucu
Dört gürûh mevcudtur gürûh-i nâci
Belinde kemeri başında tacı
Yüzünde balkıyor nur Hacı Bektaş

*

Gâhi bulut olup göğe ağarsın
Gâhi yağmur olup yere yağarsın
Ay mısın gün müsün kandan doğarsın
Ilgıt ılgıt eser yel Hacı Bektaş

*

Derdmend Hatâyi eder niyâzi
Ulu pir katardan ayırmaz bizi
Bu mahşer günüdür isterim sizi
Muhammed önünde car Hacı Bektaş.

Bu duygulu, çekici koşuk, başka kaynaklarda biraz değişik olarak, *Kul Himmet* adına yazılıdır (S.N. Ergun); burada Hatâyi'nin olduğu söyleniyor (A. Gölpınarlı). Hangi ozanın olduğu tartışmalı demek, bize kalırsa öncülük Hatâyi de olsa gerek. Kul Himmet'te:

Arının yapdığı bala benzersin
Şu garib ellerde gönlüm eğlersin
Bend idüben ikrarına bağlarsın
Sâilin sattığı kul Hacı Bektaş

dörtlüğü de vardır. Kul Himmet, Alevi-Bektaşi ozanlarının en ünlülerinden biridir, 16. yüzyılda yaşadığı söylenir, yaşamı konusunda yeterli bilgi yoktur. Bizi burada ilgilendiren Hacı Bektaş Veli'ye duyulan sevginin şiirlere yansımasıdır. Ozan, Hacı Bektaş Veli'yi yalnız bir öncü olarak görmekle yetinmiyor, onda birçok üstünlüğün bulunduğunu vurguluyor. Bu da bir alevi-bektaşi geleneğidir kuşkusuz.

Hacı Bektaş Veli'ye bağlanmak bir gelenek gereğidir demiştik, bu geleneği düzenleyen, doğmasını sağlayan, geniş bir alana yayan ozanlardır. Hacı Bektaş Veli'nin çevresinde toplananların (başlangıçta) ozan olup olmadıklarını bilmiyoruz, onun çağından kalma koşuklar elimizdedir. 15. yüzyıldan sonra, gerek İran'da, gerekse Anadolu'da Alevilik'in yayılmasıyla birlikte derin bir Hacı Bektaş Veli sevgisinin geliştiğini yazılı kaynaklardan öğreniyoruz. İran'da bu sevginin en güçlü öncüsü (Türk dilinde) Hatayi olmuştur. Hatayi, İran'da Hacı Bektaş Veli sevgisinin gelişmesinde başlıca etkendir diyebiliriz. Kimi yazılı kaynaklar, Hatayi'nin Türkçe şiirlerini Şiilik'i Anadolu'da yayma düşüncesiyle yazdığını söylerler, bu yanıltıcı bir savdır. İran egemenliği altında yaşayan Türk toplulukları da vardı, onlar Osmanlı yönetimine bağlı değildi. Bu nedenle, Hatayi'nin şiirlerini Anadolu'ya duyulan tarikatçı bir eğilimin ürünü saymak tutarsızdır.

TANRI

Hatayi'nin şiirinde tanrı bağımsız bir kavram değildir, daha çok insan sorunu gündeme gelince sözkonusu edilir. Ona göre tanrı "bir"dir, önsüz-sonsuzdur, evrenseldir, ancak evrenin ötesindedir. Evrenin ötesinde olan tanrı evrenle özdeştir, *"ötesinde olmak"* evreni kuşatmak, onu kapsamak demektir. Evrenin varlığı tanrının özünden dışa taşan görünüşü sonucudur. Hatayi, bu konuda, Yeni-Platonculuk'tan beslenen tasavvufun izini sürer, kimi yerde *"enelhak"* demekten kendini alamaz. Onun, Mansur'un *"ben tanrıyım"* savını benimsediğini gösteren dizeleri de vardır, ayrıca İslâm dininin öngördüğü tanrı varlığını onayladığı da açıktır.

Hatayi çağırır aman "enelhak"
Münkir kullarından uzaksın uzak
Sen ganîsin senden gayrı kimsem yok
Hatâ ettim günahımı bağışla.

Ozan, bir yandan *"ben tanrıyım"* diyor, bir yandan da tanrıdan yardım diliyor, bağışlanmasını istiyor. Bu da varlık birliği inancının sonucudur.

Yaşamı boyunca "ben tanrıyım" diyen bir ermişi, günün birinde namaz kılarken görmüşler, yanına yaklaşan birisi, ona: sen bir yandan tanrı olduğunu söylüyorsun, bir yandan da tanrıya yakarıp namaz kılıyorsun, bu ne iş? diye sorar. Ermiş şu kısa yanıtı verir: kendime tapıyorum (nefsime biat ediyorum). Bu yanıtın ne denli doyurucu olduğunu bilemeyiz, ancak ermişin düşüncesi kesindir.

Evvel o Allah'ın adı söylenir
Cümle ibadetin başıdır tevhid
Pirim Şeyh Safi'den bize kalmıştır
Sofi kardaşların kânıdır tevhid

"Tanrının birliğini" vurgulama bütün tapımların başıdır, bu gelenek, bu inanç bize Şeyh Safiyüddin'den kalmıştır.

Tevhid ile bitmez işler bitmiştir
Tevhid ile dünya karar tutmuştur
Tevhid ile tâlib Hakk'a yetmiştir
Dermansız derdlerin dermanı tevhid

Bu dörtlüğü söyleyen ozanın, başka bir yerde, "ben tanrıyım" demesi biraz şaşırtıcı görülebilir. Ancak ozan "tevhid" sözcüğünü tasavvuf anlayışına göre yorumluyor. Sözlükte, İslâm inancında tanrının birliğine, ondan başka tanrı olmadığına kesinlikle bağlanmak gerekir, dinin koşullarından ilki budur (tevhid). Bu sözcük *"birleme"* anlamına gelir, kökü "vâhid/bir"dir. Tasavvuf bütün nesneleri tanrıda, tanrıyı bütün nesnelerde görmeyi benimseyen düşünceye de "birleme (tevhid)" der.

Bir kandilden bir kandile atıldım
Türâb olup yeryüzüne saçıldım
Bir zaman Hak idim Hak ile kaldım
Gönlüme od düştü yandım da geldim

Hatayi'nin bu dörtlüğü daha öncekiyle çelişir. İslâm inançlarına göre, yaratılış olayından önce uzayda ışıyan bir *"kandil"* vardı, onun ışığı uzayı aydınlatıyordu. Bu inanç tasavvufça geliştirildi. Ozan, ben yaratılış gerçekleşmeden önce bu tanrısal ışıldakta bir ışındım diyor. Sonra topraktan yaratılıp, biçimlenip nesnel varlığa dönüştüm, yeryüzüne geldim (yeryüzüne saçıldım). Bir süre tanrıydım, tanrı ile birlikte kaldım, yaşadım, daha sonra içime bir od düştü, sevgiye kapıldım. İslâm dinine göre, tanrı yalnızdı, kendi özüne duyduğu sevgiden, kendi varlığına olan eğiliminden dolayı bu evreni yarattı; yaratılışın kaynağı tanrının kendine duyduğu

sevgidir. Ozan bu sevgiyi "gönlüme od düştü" diye yorumluyor.

Ezelden evveli biz Hakk'ı bildik
Hak'dan nidâ geldi Hakk'a Hak dedik
Kırklar meydanında yunduk pâk olduk
İstemem tahâret yundum da geldim

Hatayi, İslâm inançlarına göre, tanrının varlığını onaylıyor, sonra insanla tanrı yakınlığına yöneliyor. Tanrının varlığı, birliği yine tanrıdan gelen bir seslenişle onaylanmıştır. İslâm dini, tanrının insana, tinsel evrende seslendiği kanısındadır, bunun örneği de Âdem'dir. Hatayi bu konuya değinerek yaratılış olayından önce, tanrısal evrende tinsel bir varlık olarak bulunduğunu ileri sürüyor, böylece süre bakımından öncelik-sonralık ortadan kaldırılıyor, tanrı kuldan önce, kul tanrıdan sonra değil artık.

İNSAN-EVREN-YARATILIŞ

Bu üç konuyu bir başlık altında toplamamızın nedeni, Hatayi'nin bunları birlikte elealması, Yunus Emre gibi bağımsız birer anlayış açısından görmemesidir. Yunus Emre de bu sorunları içiçe görür, birbiriyle ilgili diye gösterir, ancak açıklamalara-yorumlara girişince daha belirgin bir anlatım sergiler. Sözgelişi bir şiirini yaratılışa ayırır, içinde başka konulara geçer, sonra yine ilk konuya döner. Hatayi'de durum biraz değişiktir, bu da onun tarikata daha çok ağırlık vermesindedir.

Nâr-ü bâd-ü âb-ü hâkden halk oldum
Kendi kendim ana rahminde buldum
Müddet tamam oldu dünyaya geldim
Bu ibret-nümâyi cihandan aldım

Bu dörtlüğün ilk dizesinde geçen nâr (od), bâd (yel), âb (su), hâk (toprak) tasavvufta dört ilke (anâsır-ı erbaa) denen kurucu özlerdir. Varlık kavramı altında toplanan ne varsa bu dört kurucu öğeden oluşmuştur. Bu dört kurucu öğe tasavvufa ilkçağ Anadolu felsefesinden (Doğacı felsefe) geçmiştir. Bilge Thales, varlığı *su* denen ilkeden oluştuğunu, değişik varlık türlerinin suyun sıkışıp genişlemesiyle, yoğunlaşıp yumuşamasıyla oluştuğu görüşünü savunur. Ona göre su diridir, yaratılmamıştır. *Yel* ise yine Anadolulu bilge Anaksimes'in buluşudur, ona göre varlığın kurucu özü değil yel (soluk-nefes)dir, varlık türleri bu yel'in yoğunlaşıp yumuşamasından oluşmuştur. Yel kalıcıdır, yaratılmış değildir. *Od* ise bilge Herakleitos'un buluşudur, bu öğe de varlığın kurucu ilkesidir, yaratılmamıştır, *önsüz-sonsuzdur*, varlık türleri onun

yoğunlaşıp gevşemesi sonucu biçimlenmiştir. Dördüncü ilkeyi, *toprak*'ı varlığın ilkesi diye gören bilge *Empedokles* Sicilyalıdır. Ona göre varlığın ilkesi bir değil, dörttür (toprak, yel, od, su). Bu dört ilkeyi değişik oranlarda birleştirerek varlık türlerini doğuran *sevgi*, birliğin dağılmasını sağlayan da *tiksinti* 'dir. Öyleyse sevgi birleştirici, tiksinti ayırıcıdır.

Hatayi, *"ben bu dört ilkeden yaratıldım"* anlamında yukarki ilk dizeyi söylerken yeni bir görüş getirmiyor, tasavvufa Yeni-Platonculuk'la geçen "oluş sorunu"nu aktarıyor. Evren de bu dört kurucu öğeden oluşmuştur, insanla özdeş yapıdadır. İnsanı öteki varlıklardan ayıran, ona üstünlük sağlayan tinidir (ruh). Tin yaratılmamıştır, tanrısal özde ölümsüz olarak vardır. Hatayi, bunları söylerken, insanın bu dört ilkeden kurulduğunu ileri sürerken, kesin-açık konuşmuyor, tasavvufun bir görüşüne değinip geçiyor.

Şu fenâ mülküne gelüb giderken
Savran olub binbir katar yederken
Yoğurub çamurum balçık ederken
Şecerimle su taşıdım âdeme

Hatayi, burada, öncekinden başka düşünüyor, insanın balçıktan yaratıldığını söyleyerek Tevrat'la gelen inanca bağlanıyor. Öte yandan Âdem balçıktan yaratılırken, onun çamuru yoğurulurken ağaçtan yapılmış bir kapla ona su taşıdığını söylüyor. Demek, ilk insan sayılan Âdem yaratılmadan önce Hatayi tinsel bir varlık olarak tanrısal özde saklıydı.

Lâmekân ilinden misafir geldim
Şu fenâ mülküne bastık kademe

dizelerinde geçen *"lâmekân"* tanrısal ülkedir. Ozan "ben lâmekân"dan yeryüzüne konuk olarak geldim diyor, daha önce tanrısal evrende bulunduğunu ileri sürüyordu, bu da tasavvufun Yeni-Platonculuk kökenli bir düşüncesidir, özgün değildir. İslâm inançlarına göre tanrı "lâmekân"dır, yer-uzamla bağlantılı değildir, onların üstündedir.

Enelhak sırrını aldım Mansur'dan

diyen Hatayi, kendisinden çok önce gelip "ben tanrıyım" diyen Mansur'la eş-inanç ortamında bulunduğunu, ondan "tanrı benim" demeyi öğrendiğini, bu gizeme onun yardımıyla eriştiğini savunuyor.

Hatayi ümidim kesmezem Hak'tan
Bizi var eyledi o demde yoktan
Balçığımız yuğurmuştur topraktan
Türâbiyem yerde bittim ezelden

İnsan topraktan yoğurulan balçıktan yaratılmıştır, yoktan varedilmiştir, yokluktan varlığa gelmiştir, yaratıcı da tanrıdır. Ancak bu yaratılışın önü, başlangıcı yoktur, ben "yerde bittim ezelden", önsüz-sonsuz bir evrende yoktan yaratıldım, önlü-sonlu evrene geldim. Ancak ben sürekli bir dönüşüm içindeyim, evrene gelişim-gidişim ilk değildir.

Nûh ile ben bir gemiye binmişem
Yusuf'u tufanda sele vermişem
Sanma bu cihana henüz gelmişem
Bunca geldim bunca gittim ezelden.

Hatayi, tasavvufta *"devir nazariyesi"* denen, insanın değişik kılıklara girerek, sürekli dönüşümlere uğrayarak varlığını sürdürdüğü inancını savunan görüşe dayanıyor. Ona göre insan, tanrısal evrende balçıktan yaratılmış, bu onun ilk nesnel biçimidir. Sonra tanrısal tinle (soluk-ruh) diri duruma getirilmiş, nesnelleşerek nesnel evrene gelmiş. İnsanın gövdesi boyuna değişir, birleşir-dağılır, kurucu öğelerine ayrılır, oysa tin kalır, o gövde gibi dağılıcı, ölümlü değildir, süreklidir. Tin gövdeden ayrıldıktan sonra; şu ölüm denen olay gerçekleştikten sonra, başka bir varlığın gövdesine geçer, onda kendini sürdürür. Tin, insan gövdesinde bulunduğu sürece hangi yaratığa yakışır eylemlere girişmiş, işler yapmışsa, gövdenin dağılması sonucu, o yaratığın gövdesine geçer. Bu olaya "*tin göçü* / tenasuh" derler. Bu görüşe, yukarda söylendiği gibi *dönüşüm kuramı* (devir nazariyesi) denir. Bu kuramın özü tinin varlıktan varlığa geçişini oluşturur.

Dönüşüm kuramının Anadolu'da ilk örneği ilkçağda görülür. Doğacı bilgeler arasında varlığın bir "bütün"den türediği, başlangıçta *"bir"* denen bir ilkenin bulunduğu, varlık türlerinin bu ilkenin değişik biçimlere girmesinden oluştuğu görüşü yaygındı. Tin ölümsüzdür, gövdeden ayrılınca başka varlıkların (dirilerin) gövdelerine geçer, bu gövdeden gövdeye geçiş sonsuzdur. Bu tinsel göçüşün başka bir örneği de Hind inaçlarında görülür. Hind inançlarına göre gövde geçicidir, dağılıcıdır, ona dirilik kazandıran tin ölümsüzdür, gövdeden gövdeye göçücüdür. Gövde dağılınca tin, gövdede bulunduğu sürece yapıp ettiklerinden dolayı, hangi yaratığa yakışırsa onun gövdesine girer. İşte tasavvufta pek yaygın olan "dönüşüm kuramı"nın kaynağı bu tinsel göçüşe bağlı eski inançtır. Hatayi de bu inanca bağlanmış, şiirlerinde geniş bir yer vermiştir. Onun:

İkrar verdim dönmem elest bezminden
Müridim ikrarı imandan aldım
Başka seyran gördüm kendi özümden
Bu mahabbeti ben Merdan'dan aldım

dörtlüğüyle başlayan uzun koşuğu tinsel göçüşün bütün evrelerini anlatır. Bu, onsekiz dörtlükten oluşan koşukta, Hatayi insanla, evrenle, tinle, tanrıyla ilgili düşüncelerini açıklar, şiirin diliyle yer yer akıcı-sürükleyici, yer yer sıkıcı-bıktırıcı bir söyleyişle dilegetirir.

Gel düşünme akla sığmaz bu ilim
Kudret hazinesi miftahı dilim
Bir ulu dergâha ulaştı yolum
Bilmeyen sanur ki dükkândan aldım

diyen Hatayi insanın, tin taşıyan bir varlık olarak, usun gücünü aşan bir yapıda olduğu inancındadır. Dil, bu usun üstüne çıkan gizemli bilgilerin bulunduğu yere girebilir, bu gizliliğin açkısıdır. Konuşulan dilin gücünü, önemini kutsal kitaplar vurgulamıştır, yaratılışın "söz/kelâm" ile başladığı Tevrat'ta, sonra İncil'de görülür. Hatayi'nin:

Kudret hazinesi miftahı dilim

dizesi bu olaya değiniyor, sözün ne denli etkin bir öz olduğunu söylüyor. Türk şiirinde bu konuya değinen ilk ozan Yunus Emre'dir, onun:

Keleci bilen kişinün yüzüni ağ ide bir söz
Sözi bişirüb diyenün işüni sağ ide bir söz

dizeleriyle başlayan derin anlamlı şiiri yüzyıllar boyunca Türk yazınını, özellikle tasavvuf akımını etkilemiştir, birçok koşuğa örnek olmuştur.

Sözünü bir söyleyenin
Sözünü eder sağ bir söz
Pir nefesin dinleyenin
Yüzünü eder ağ bir söz

*

Bir söz vardır halk içinde
Dahi söz var hulk içinde
Olmaya ki delk içinde
Deyesin çarkadağ bir söz

*

Söz vardır kestirir başı
Söz vardır keser savaşı
Söz vardır ağulu aşı
Bal ilen eder yağ bir söz

*

Sözüni yahşi bişürgil
Yahşi us ile düşürgil
Yaramazını şeşürgil
Canına olur dağ bir söz

*

İsterem göreyim yâri
Bu remzi anlagıl vari
Hezâran gevher dinâri
Eder kara toprağ bir söz

*

Şah Hatayi âyâtından
Sözün söyle öz zâtından
Olmaya kim pir katından
Seni ede ırağ bir söz.

Bu koşuk, söz'ün insan varlığındaki yerini, önemini, etkinliğini açıklayan yeterli, ilginç bir örnektir. Koşuğun ışığını yakan Yunus Emre'dir, Hatayi onun ışığında yürüyor, ancak vurgulanan görüş tektanrıcı dinlerin başlangıçlarına değin eskiye gidiyor. Hatayi, söz üstüne konuşurken, insanın önemli bir yanını, onu öteki dirilerden ayıran özünü açıklığa kavuşturuyor, insanı *"söz söyleyen varlık"* diye görüyor. Sözü söylerken usun denetiminden geçir, bilinçli ol, iyisini kötüsünden seçip ayır. Bu öğütler birer aktöre uyarısıdır. "Söz vardır kestirir başı", "söz vardır keser savaşı" dizeleri Türk halkının belleğinde birer atasözü niteliği taşır. Öte yandan "ağulu aşı bal ile ağ eder söz" özdeyişi yaygındır. Aşağı yukarı bütün uluslarının dilinde sözle ilgili özdeyişler görülür.

Dil evliyanındır kulak tâlibin

dizesinde, Hatayi, söz söylemek ermişlerin, olgun kişilerindir, dinlemek de tarikata girenlerin, bu yolda isteklilerin, yeni olanlarındır. Dilimizde *"az söyle çok dinle diye"* bir özdeyiş vardır.

Ey peri hüsnün senin nûr-i Hudâ'dır bilmiş ol

dizesinde, güzelliğin, tanrının yüze yansıyan ışığı olduğu inancı vardır. Tasavvufta *"güzellik tanrının görünüşüdür"* kanısı yaygındır, tanrı güzelin yüzünde ışır, görünür duruma gelir, dolayısıyla insan-tanrı bağlantısı özdedir. İnsanın yüzünü Kur'ân'a benzetmek de bu inancın sonucudur:

Buldu Hatayî zikr-i cemalinde nûr-i Hak
Sahn-ı ruyini safha-i Kur'ân desem yeri

varlık birliği anlayışının, insan-tanrı özdeşliğinin ayrı bir anlatımıdır bu dizelerin içeriği. Kimi alevilere göre insan-tanrı özdeşliğinin en açık, en nesnel örneği Ali'dir. Tanrı Ali'nin varlığında nesnelleşmiştir. Bu inancı daha ileri götürenler, Ali'yi bir tanrı sayanlar da vardır (bunlara *Ali Allahi* denir).

Evvel-ü âhir de sensin zâhir-ü bâtın da sen
Akl-i evvelden hüveydâ yârsın sen ya Ali

dizelerinde "evvel", "âhir" "zâhir", "bâtın" bg. sözcükler tanrıyı nitelemede söylenir. Tanrının önü-sonu yoktur, başlangıçta da sonuçta da o vardır. Hatayi, burada, Ali'ye tanrısal bir nitelik yüklüyor. Bu nitelik insanla tanrıyı birbirine dönüştürmektir, bir bakıma.

Şah iki cihanın efdalidir
Allah'ın eli anın elidir
Ol söz ki zamâne heykelidir
Allah-ü Muhammed-ü Ali'dir

Hatayi, bu dörtlükte, Ali'yi bir insan olarak tanrısal nitelikler içinde görüyor, *Allah'ın eli onun elidir"* diyor, tanrı-insan yakınlığını tinsel alandan nesnel alana indirgiyor. Daha sonra *Allah-Muhammed-Ali* üçlüsünü yanyana getirerek, tasavvufta ünlü "üçleme" görüşünü yansıtıyor.

Yad et ki duâ-yi ism-i a'zam
Allah-ü Muhammed-ü Ali'dir

dizelerinde en büyük yakarışı (İsm-i a'zam duası) anımsa, söyle; o büyük yakarış da: Allah-Muhammed-Ali üçlüsünü vurgular. Bu dizede insan-tanrı özdeşliği, tartışma götürmez bir biçimde, Allah-Muhammed-Ali olarak görülüyor. Muhammed-Ali birer insandır, nesnel varlıktır; Hatayi ikisini bir araya getirerek (Muhammed-Ali) Allah ile özdeşleştiriyor.

Hatayi, şiirlerinde, sık sık *Allah-Muhammed-Ali* üçlüsünden sözeder, kimi dizelerinde üçünün *"bir"* olduğunu ileri sürer, nesnel evrenin bir *"görünüş"* olduğu kanısını savunur, sonra döner evrenin de, içinde bulunan yaratıkların da yoktan varedildiğini gündeme getirir. Bunlar birer ozanca söyleyiştir, birbiriyle çelişir, birbirini geçersiz kılar, ozanın tutumunu açıklığa kavuşturmaya da yarar. Araştırıcının, bu konuda, kesin bir kanıya varması, sorunu tartışmanın ötesinde kalan bir çözüme ulaştırması beklenemez. Böyle inişli-çıkışlı, girintili-çıkıntılı söyleyişler tasavvuf ozanlarının belirgin özelliğini gösteren kanıtlardır. Ozan çelişkileri sever, birinden ötekine geçer, sonra hepsinin üzerinden sıçrayıp bambaşka bir kılıkla okuyucunun karşısına dikilir.

Şu dünyanın ötesine
Vardım deyen yalan söyler
Baştan başa safâsını
Sürdüm deyen yalan söyler
*
Ark kazarlar argın argın
Felek çevirmekte çerhin
Bu dünyada mal-ü mülkün
Vardır deyen yalan söyler
*
Kuru ağaçta olur gazel
Kendi okur kendi yazar
Ahdı bütün hüsnü güzel
Vardım deyen yalan söyler
*
Avcılar avlarlar bazı
Hakk'a eylerler niyazı
Dâim beş vakit namazı
Kıldım deyen yalan söyler
*
Şah Hatayı'm der varılmaz
Varılırsa da gelinmez
Rehbersiz hiç yol bulunmaz
Buldum deyen yalan söyler.
(S.N. Ergun).

Hatayi, bizi, yalanla kurulmuş, donatılmış, bir dünyaya getiriyor, nerdeyse doğru söyleyen kimse yok. Bu karamsar görüşün kaynağı nesnel dünyanın gelip geçici oluşudur, insan bu kalıcılıktan yoksun alanda ne yapacağını şaşırmış, kaygılar içinde kalmıştır. Böyle bir ortamda yaşamanın anlamı yoktur, ozanın özlediği yaşam tanrısal evrendedir, ölümsüzlüğün mutlu yurdundadır. Öyleyse nesnel dünyanın değeri yoktur. Okuyucu, Hatayi'nin şiirlerini inceleyince böyle bir sonuca varır, karamsarlığa sürüklenir.

DOST

Hatayi, *dost* sözcüğünü Yunus Emre'nin anladığı gibi benimser. Dost; yerine göre tanrı, Ali, şeyh, pir, sevgili, gönüldeş, yoldaş, gizdeş bg. değişik anlamlarda söylenir.

Bu âlem hüsnüne hayrandır ey dost
Sana bu gonca leb handandır ey dost
Sen(i) ol Ya'kubu nisbet zârı buldum
Cemâlin Yusuf-i Ken'andır ey dost
Hilâl kaşıni tâ ki gördü çeşmim
Bu cânım îdine kurbandır ey dost
Cana kevn-ü mekân valih olubdur
Ki senin sûretin Rahmandır ey dost
Senin aşkın vücûdum şehri içre
Bu gönlüm tahtına sultandır ey dost
Hatayi'ye demişsin cevr edem çok
Yine lütf-ü yine ihsandır ey dost.

Bu dizelerden dostun hangi anlamlarda alındığını çıkarmak kolaydır. Ozan, belirli bir anlam üzerinde durmuyor, tanrıdan sevgiliye doğru iniyor. Onun sevgilisi de tanrı olabilir, tasavvuf öyle söyler. Hatayi, burada, dost sözcüğünün sınırlarını çiziyor, çizilen sınırların içine de sözcükle ilgili imgeleri dolduruyor. Dost öyle bir güzeldir ki bütün evren ona karşı derin bir eğilim duyar, güzelliği karşısında şaşakalır. Ozan, *"ki senin sûretin Rahmandır ey dost"* dediğine göre, bu *"dost"* tanrıdan başka bir varlıktır, onu *"rahman"* diyerek tanrıya benzetiyor.

Bu gamze değil belâdır ey dost
Bu hande değil cefâdır ey dost
Şeker lebin ağzıma söğerse
Bu söğme değil duâdır ey dost

dizelerinde "dost"un bir sevgili, bir güzel olduğu izlenimi ağır basıyor. Bu anlamda, bu ölçüde yazılmış başka ozanların da şiirleri vardır, biliyoruz.

Biz de biliriz ki dostu kardaşı
Bulamadım bir kara gün yoldaşı
Dost geçinüb yüze gülen kallaşı
Bahasıdır satmak gerek bir pula

Bu dörtlükte *dost* sözcüğü arkadaş, gönüldeş anlamındadır, dost kılığına girerek ikiyüzlülük eden, yalancı, kandırıcı, dönek kişiyi bir pula satmak gerekir, onun ederi de, değeri de odur.

Gerçek olan kişi dosttan ayrılmaz
Değme kişide hakıkat bulunmaz

"Dost" burada da gönüldeş, arkadaş, yoldaş bg. anlamlardadır. Hatayi, dost sözcüğünden, işlediği konuya göre, değişik anlam çıkarıyor. Yunus Emre'de geçen "dost" daha geniş, daha derin bir anlamı içerir. Hatayi, bu sözcüğü yaşadığı olaylardan esinlenerek daha nesnel bir anlamda söylüyor.

Erenler serveri Şâh-ı velâyet
Aldı müminlerin elin eline
Hânedan dostuna eyler hidâyet
Mümin olanları çeker yoluna

"Dost" nesnel bir içerik taşıyor, Ali'nin yolunda gidenleri, onun soyunu (Oniki İmamı) seven kimseye "dost" diyor ozan. Onun *"hânedan dostu"* diye nitelediği Ali soyunu seven kimse demektir. Hatayi, burada, sözcüğün yoruma elverişliliğinden yararlanarak anlamını genişletiyor, bu ozanca bir tutumdur, düşleme gücünün başarısıdır. Gerçekte "dost"

ile "dostluk" birer içsel eğilimdir, yalnız gönülle ilgilidir.

Yücelerde olur ol hümâ kuşu
Dostun mahabbettir âşıka işi

dizelerde "dost"un bambaşka bir anlamda söylendiği anlaşılıyor. "Mahabbet/muhabbet" sözcüğü Arapça "hubb/sevmek" kökünden gelir, Türkçede bir kimseye, bir nesneye karşı duyulan duygusal eğilim anlamındadır. Bu sözcük, sonraları, çok değişik anlamda kullanılmış, kimi tarikatlarda söyleşi (sohbet) yerine geçmiştir (oturup biraz mahabbet/muhabbet ettiler). Bektaşilikte de söyleşi önemlidir, karşılıklı gönül alışverişi demektir (bu söylenenler yorum değil, tarikatta sözcüğün geçerli anlamıdır). Hatayi, dost sözcüğünü "mahabbet" ile yanyana getirerek ozanca bir imge yaratmakla kalmamış, anlam değişikliğini de vurgulamıştır.

Dostu dosttan seçiverin dediler
Efsâne sözlere uyan gelmesin

Bu kesin, açık bir uyarmadır, gerçeği düzmeceden, doğruyu eğriden, saltı yapaydan ayırmak, özü kavramak için seslenıştir. *"Dostu dosttan seçmek"* söylendiği gibi kolay değildir, üstelik bunu uygulamaya koymak da çok güç bir iştir. Hatayi, yaşamını bildiğimiz oranda, bu tür olumsuzlukları görmüş, etkilerini yüreğinde duymuş bir ozandır.

Dost mahabbetin mahabbetimize
Biz katalım katmayanda nemiz var

diyen Hatayi, *"mahabbet"* sözcüğünü daha geniş bir anlamda düşünerek:

Mahabbetten hasıl oldu Muhammed

dizesini söyler, onun ardından da:

Mahabbetten geçen Hak'dan da geçer

yargısına varır. Demek *tanrı-sevgi-dost* üçlüsü içiçedir, biri-

nin olmadığı yerde öteki de yoktur. Oysa sevgi ile mahabbet özdeş anlamda, ozan ise okuyucu gibi düşünmüyor. Hatayi, kendi duygusal eğilimlerini çok başarılı bir beceriyle arkaya çekerek, kavramlarla oynuyor, sözcükleri birer bilmece yumağına dönüştürüyor.

İhlâs ile gelen bu yoldan dönmez
Dost olan dostuna ikilik sanmaz

dizeleri yumuşak bir söyleyişle sunulmuş, işe gönül arınmışlığı, erdem gibi niteliklerle girişince *"dost"* sözcüğü birden bire çetin bir soruna dönüşüyor. *"İhlâs"* değişik yorumları olan bir sözcüktür, iç arınmışlığı, kurtuluş, saltlık, süzülmüş (süzgeçten geçirilmiş) bg. anlamlara gelir. İçi arı duru, pırıl pırıl, arınmış bir kimse Hatayi'nin bulunduğu topluluğa girerse bir daha ondan çıkmaz, başka bir yol seçmez. Bu da dostun dostuna karşı saltlığı, gönül aydınlığıdır. Burada "dost" tan anlaşılan "*yol arkadaşı* "dır, yoldaştır.

DİL

Hatâyi'nin koşuklarında, yazın tarihi bakımından, dilin büyük bir önemi vardır. Onun, Anadolu halkınca tutulması, sevilmesi dilini, Türkçe söyleyişine dayanır. Bu nedenle, onu Yunus Emre'den sonra Türkçenin ikinci büyük ozanı diye niteleriz. Hatâyi'nin Farsça şiirleri de vardır, Arapçayı şiir söyleyecek güçte bildiği de kuşku götürmez, bunu kanıtlayacak örnekler elimizdedir. Onun Türkçe-Farsça-Arapça gibi üç dile egemen olduğu şiirlerinin incelenmesinden anlaşılıyor. Ancak, en güçlü, en etkili şiirlerini Türk diliyle söyledi dersek yanılgıya düşmeyiz. Onun, bir ozan olarak, Anadili Türkçedir, şiirleri öyle söylüyor. Bu Türkçe, o çağda Azerbaycan yöresinde konuşulan bir dildi, günümüz Türkçesinden biraz değişikti (söyleyiş bakımından), ancak sözcükler köken olarak salttı, Arap-Acem etkisinde değildi. Hatâyi'nin düşüncelerinin, şiirlerinin büyük bir ilgiyle karşılandığı yörelerde yaşayanlar da Asya'dan göçüp Anadolu'ya yerleşen Türk boylarındandı. Bu boylar Ali sevgisini taşıyordu.

Bağçelere girmek gerek
Güllerinden dermek gerek
Bir gülü koklamak gerek
Hergiz ol gül solmaz ola.
(S.N. Ergun).

Bu dizelerde, köken bakımından "bağçe" ile "gül" sözcüklerini yabancı sayarsak, ötekilerin hepsi salt Türkçedir.

"Gül", "bağçe" gibi sözcükleri de Türkçeleşmiş, Türkçenin uyumunda eriyip yeniden biçimlenmiş dil ürünleri diye anlamak gerekir. Halk dilinde "bağça" denir, ya da "bahça-bahçe" söylenir, *"gül"* ise tartışma götürmez nitelikte Türkçenin içine sinmiştir.

Hatâyi'nin şiirlerinde Arapça-Farsça sözcükler az değildir, ancak bunların çoğu özel ad, tasavvuf kavramı, tarikat öğesi olmuştur: Mürşid, rehber, kâmil, şeyh, musahib, hizmet, pîr bg. el kökenli olmasına karşın birçoğu Türkçenin ses uyumuna göre söylenir.

Gönül ne gezersin seyran yerinde
Âlemde her şeyin var olmayınca
Olura olmaza dost deyüb gezme
Bir ahdine bütün yâr olmayınca

Bu dörtlükte *"seyran yeri"* deyimdir, "seyran" Arapçadır, "âlem", "her", "şey", "ahd", "dost", "yâr" sözcükleri Türkçe değildir, ancak Türkçenin içinde erimiş, kaynağından uzaklaşmıştır. Üstelik bu elsözcüklerinin, o dillerdeki anlamı Türkçedekinden daha kapsamlı, daha özlü değildir. Dörtlükte, yinelenenlerler, yirmi sözcük var, yedisi elsözcüğüdür, bu oran başka şiirlerinde değişir. Türkçe daha çoğalır, kimi şiirlerde azalır. Hatâyi'de Türkçeyi egemen kılan söyleyiş özelliğidir.

Varub bir kötüye sen olma nöker
Çerhine değer de dolunu döker
Ne Huda'dan korkar ne hicab çeker
Bir kötüde nâmus âr olmayınca

Yabancı sözcüklerin hepsi halkımızın dilinde biliniyor, söyleniyor, okuyucu yorgunluk duymuyor. İlk dizede geçen "nöker" sözcüğü Moğolcadır, Türkçenin kapsamı içindedir. Bu dizeleri halk kesiminde, kırsal kesimde anlamayan bir Türk bulamayız. Sözgelişi *"hicab çekmek"* bir deyimdir, "hicab/örtü" sözcüğünün Arapçadaki anlamı düşünülmeden *"utanmak"* karşılığı söylenir. Yine dilimizde "huda'dan

korkmak, Allah'tan korkmak" birer deyimdir, yaygındır.

Gel öğüt vereyim öğüt alırsan
Hizmet eyle gene gülü bulunca
Kervan gider sakın yolda kalırsın
Heman elden koma yolu bulunca

Yirmi sözcüğün dördü elsözcüğü, onaltısı salt Türkçe, elsözcükleri de hepimizin düşünmeden anladığı içeriktedir. "Kervan gider", "hizmet etmek", "öğüt vermek", "öğüt almak", "yolda kalmak", "elden komak" birer deyimdir. Hatâyi deyimlerle konuşuyor, şiirinin dilini deyimler oluşturuyor. Bu durum ona bir yandan söyleyiş kolaylığı sağlıyor, bir yandan da şiirinin tutunmasına, yayılmasına, şiirle gelen inancın benimsenmesine yardımcı oluyor. Ozan, inancını Türkçeyle yoğurarak açıklama kolaylığını bulmuş. Oysa, divan şiiri geleneğine uyduğu ürünlerinde durum tersine.

Biz ezelden tâ ebed meydâna gelmişlerdeniz
Şâh-ı merdân aşkına merdâne gelmişlerdeniz

dizeleriyle başlayan şiiri, kendi türünde, başarılı olmasına karşın halk kesimince pek ilgi görmemiştir, oysa o dizelerde geçen sözcüklerin çoğu halk dilinde de var, bilinir. Buna karşın dizelerin ölçüsü, yapısı halk beğencine yatkın değil.

Sen dahi cân olmadan cânânı bilmezsin yürü
Derde müştâk olmadan dermânı bilmezsin yürü
Okumadın Fâtiha'nın sûresin ihlâs ile
Ebcedi tanımadan Kur'anı bilmezsin yürü
Sen seni ver mürşide alsun seni versün sana
Mürşidi tanımadan erkânı bilmezsin yürü
Nûr-i îman şûlesinden küfr-ü zulmet ref' olur
Küfrünü tanımadan îmanı bilmezsin yürü
Ecnebîden okumuşsun ilm-i hikmet bâbını
Hikmeti tanımadan irfânı bilmezsin yürü
Ey Hatâyi sen bu nutku kendüzünden söyledin
Dahi sen kul olmadan sultanı bilmezsin yürü.

Bu şiir (gazel) kendi türünde başarılı sayılır, içeriği tasavvuf sorunlarıyla örülmüştür, bütün iş gereken bilgileri edinerek tasavvuf yolunda yürümektir. Ozan, bu yolda öğrenilmesi gerekenleri dize dize açıklıyor, dili pek karanlık değil, yabancı sözcükler de az çok halkın kullandığı türdendir. Oysa şiir ilgi uyandırmamış, bunda birinci etken seçilen ölçü olsa gerek, bu ölçü (aruz) halk şiirinin yapısına uygun düşmüyor, sözcüklerin ölçüye uyması uğruna uzaltılıp kısaltılmasını gerektiriyor.

Ezelden aşk ile dîvâne geldim
Yerim meyhânedir mestâne geldim

Sözcüklerin hepsi anlaşılıyor, halk kesiminde de söyleniyor, dizeler uyumlu, akıcı, buna karşın ölçünün etkisi ilgiyi geçersiz kılıyor. Ozan dizeleri düzenlerken önce ölçüyü düşünüyor, sözcükleri ona göre seçiyor, öteki ölçüde sözcüklerin uzunluğu kısalığı değil öğe sayısı önemli. Sözgelişi "gelir" sözcüğünde "ge" ile "lir" birer öğedir, iki öğeli bir sözcüktür "gelir". Oysa yabancı ölçüde önce sözcüğün öğeleri arasında uzunluk-kısalık dengesi bulunacak sonra öğe sayısı düşünülecek. Sözgelişi "geliyorum" sözcüğü uzaltma-kısaltma olmadan *"aruz"* denen ölçüye uymaz, Türkçe ölçüye uyar. Demek yabancı koşuk ölçüsü Türk dilinin yapısına uygun değildir.

Dil ile dervişlik olmaz
Hâli gerek yol ehlinin
Arılayın her çiçekten
Balı gerek yol ehlinin
*

Geçmek gerek dört kapıdan
Kurtulasın mürebbiden
Mürebbiden musahibden
Eli gerek yol ehlinin
*

Men gezerem derdli derdli
Öter firkatli firkatli

Bülbül gibi ünü tatlı
Dili gerek yol ehlinin
*
Men gezerem ayık ayık
Deryâlarda olur kayık
Bülbülleri Şâh'a lâyık
Gülü gerek yol ehlinin
*
Hatâyi'm der kuşak kuşan
Toz olur türâba düşen
Budur dervişliğe nişan
Yolu gerek yol ehlinin.

Bektaşi topluluğunda yer sağlamak için gereken kuralları anlatan bu koşukta, günümüzde anlaşılmayan sözcük yoktur, yalnızca kimi tasavvuf kavramlarını önceden bilmek yararlıdır. Ozanın *"yol ehli"* dediği alevi topluluğuna giren kimsedir, dervişliğe soyunan kişidir. *"Hâl"* sözcüğü gönül çoşkunluğu, derin sezgi karşılığı söylenir. *"Dört kapı"* ise *şeriat-tarikat-marifet-hakikat* demektir. *"Mürebbi"* eğitici, *"musahib"* yolgösterici, yardımcı, kılavuz anlamındadır. Bunların dışında anlaşılmayan sözcük yoktur koşukta. İnsan dörtlükleri yorulmadan kolayca okuyabiliyor, sözcüklerin karşılıklı bağlantısıyla sağlanan uyum şiirinin bütününü kapsıyor. Ozanın bu dizelerle anlattığı konular tasavvufa yabancı bir okuyucu için kolay anlaşılmaz, ancak şiirin sürükleyici etkisi anlamın ardınca koşmayı gerektirmiyor, bir türkü çığırır gibi dizeleri okuyup geçmek kolaydır.

Gaibden delil göründü
Dedem hoş geldin hoş geldin
Bizi sevüb sevindirdi
Dedem hoş geldin hoş geldin
*
İki can idik birleştik
Mahabbet kapusun açtık
Şükür dîdâra eriştik
Dedem hoş geldin hoş geldin
*

Üstümüze yol uğrattın
Gevher aldın gevher sattın
Erliğini isbat ettin
Dedem hoş geldin hoş geldin
*
Bir ağaçta güller biter
Dalında bülbüller öter
Şâhıma bergüzâr gider
Dedem hoş geldin hoş geldin
*
Böyle Şâh Hatâyi'm böyle
Pirim destur versin söyle
Şâha benden niyâz eyle
Dedem hoş geldin hoş geldin

Bu koşuk, öncekinin söyleyiş biçimiyle özdeş, yabancı sözcükler dilin akışını bozmuyor, Türkçenin egemenliği açık. Önce dizeler, sonra dörtlükler arasında içsel bir bağlantı vardır, yineleme dizesi *"Dedem hoş geldin hoş geldin"* ses uyumunun ötesinde etkinlik taşımıyor. Türkçe sözcüklerin çoğu deyimlerle bağlaşık: Kapı açmak, sevip sevindirmek, yol uğratmak, alıp satmak bg. birer deyimdir. Ozan bu deyimleri dilbilgisi kurallarına göre çekimleyerek şiirine aktarıyor, uyum bu çekim özelliğinden doğuyor.

Hatâyi'nin Türkçesi, günümüze kalan şiirlerinden edinilen izlenimlere göre, Anadolu'nun kırsal kesimlerinin ağız ayrılıklarına uyarak değişikliklere uğramıştır. Bir yerde "pervâneyem", başka bir yerde "pervaneyim" diyor, son kişilik ekleri em-im" oluyor, demek "e-i" seslerinde dönüşme vardır. Sözgelişi:

Men gezerem ayık ayık

dizesi, ağız değişikliği nedeniyle:

Ben gezerim ayık ayık

biçiminde de söylenebiliyor. Men/ben (m/b) ya da (b/m) dönüşmesi. Bu da Azeri-Anadolu ağızlarının özellikleridir. Bu

ufak değişiklikler, Hatâyi'nin şiirlerini benimseyen, belleğine yerleştiren kimselerin ağız ayrılıklarına dayanır. Anadolu'nun Doğu bölgelerinde, böylesi ağız ayrılıkları, söyleyiş başkalıkları daha belirgindir.

Hiç hilâf yoktur sözümde
Eksiklik kendi özümde

dizelerinde "özümde" *Azeri* ağzına özgüdür, Anadolu insanı "kendimde" der "özümde"yi pek söylemez. Bu değişiklik Hatâyi'nin Azeri Türkçesine yatkın bir söyleyişle benimsendiğini, daha çok öyle anlaşıldığını gösteriyor. Bu değişme yazılı kaynaklarda da görülüyor.

Men kanadım bağlamışam
*
Men bahçelerin gülüyem
*
Men dervişem deyen kişi
*
Ben obam içinde mekânda iken
*
Ben hocanı kucağımda büyüttüm
*
Ben seni Ali'nin yoluna saldım

gibi "ben", "men" söyleyişleri Hatâyi'nin şiirlerinde aralıklı değil yanyana da görülür. Bu değişiklik ya ozanın Anadolu-Azeri ağızlarının ikisini de kullanmasından, ya da şiirlerinin bu iki ağızla ayrı ayrı aktarılmasından geliyor. Bunlar söyleyiş ayrılıklarıdır. Bir de sözcüklerin azlığı, çokluğu sözkonusudur.

Şunda bir kardaşla kayda düşmüşem
Pirler makamında yanub pişmişem
Kırklar meydanında hem görüşmüşem
İstemem yanmağı yandım da geldim

Bugün böyle söylenmiyor, uyakların sonu "em" değil

"üm"le bitiyor: Düşmüşüm, pişmişim, görüşmüşüm bg. Ancak Türkçenin akıcılığı yine etkisini koruyor, ozanın vurguladığı anlam bir ezgi dinler gibi sözcüklerin içinden dışa taşıyor, yankılanıyor.

Hatâyi'nin dili, Anadolu'nun kırsal kesimlerinde yaşayan insanların dilidir (sözcüklerin kökeni bakımından), büyük yerleşme yerlerinde yaşamını sürdüren varlıkların, tüketici azınlığın dili değildir. Onun, azınlık diliyle, şu varlıklı tüketici kesimin ağzıyla yazdığı şiirler divan geleneğini sürdüren "gazel", "murabba" "mesnevi" türünde olanlardır. Bu tür şiirlerin dili kırsal kesimin anlayabileceği türden değildir. O, bu karmaşık dili neden kullanmıştır bilmeyiz. Bunun örneğini, daha önce sunmuştuk. Türk yazınında, Hatâyi'ye önemli bir yer sağlayan yalnızca kırsal kesim insanlarına seslenen Türkçe şiirlerdir. Bu şiirler halkın konuştuğu dilde, halkın yakınlık gösterdiği konularla içiçe söylenmiştir. Bu dili güçlendiren gereçlerden biri de deyimlerdir (halk deyimleri, atasözleri).

Gönül seyranda gezerken
Şah geldi girdi saraya
Hakk'a niyâz eyler iken
Bir engel düştü araya
*

Hakk'ın kapusundan girdim
Kendi vücudumu gördüm
Ma'rifet kazanın kurdum
Aşkı kaynatan kûreye
*

Mahabbet haslar hasıymış
Etmeyen Hakk'ın nesiymiş
Sevgi Hak sevgisi imiş
Erenler ne der buraya
*

Hele küşâdın düşürdüm
Firkat kazanın taşırdım
Ma'rifet aşın pişirdim
Tuzun tattırdım bereye
*

Hatayi der ihtiyarsız
Neyleyim dünyayi yârsız
Ol âlemden bîhabersiz
Tuz ekmek ister yaraya.
(S. N. Ergun)

Bu şiirde bütün güç dilde, yalın söyleyiştedir. Şiirin anlamsal derinliği tartışma götürmez. Dilin yalınlığı anlamsal derinliği örter gibidir. Halk deyimleri yine ağırlıkta: seyranda gezmek, araya girmek, engel düşmek, kazan kurmak, kazan taşırmak, tuz tattırmak, tuz ekmek bg. Bugün bize yabancı gelen iki sözcük var: *bere* (Fars.) ile *kûre* (Fars.); bunların birincisi kuzu, ikincisi demirci ocağı anlamındadır. Özellikle yanlış kullanılan *bî-habersiz* de bir halk sözüdür, *bî-haber* (habersiz) demek gerekir oysa kırsal kesimde bugün bile *bihabersiz* deniyor. Bu söyleyiş özellikleri, yazılı kaynaklarda da görülür. Azerbaycanda yayımlanan bir "Hatayi Divanı" ile Türkiye'de bulunan yazmalar arasında bir karşılaştırma dilin ne denli kolay değiştiğini, ağız ayrılıklarının belirginleştiğini gösterir. Bu belgin ayrılık, Hatayi'nin şiirlerini derleyen Türkiyeli uzmanların yapıtlarında da bulunur. Sözgelişi A. Gölpınarlı'da:

Bahçelerin gülüyüm
Ayn-i cem bülbülüyüm
Kırk kapı kilidiyim
Açabilirsen gel beri.

Bu dörtlük, günümüz Türkçesiyledir (A. Gölpınarlı da öyle söylemiş, özgün biçimini değil bugünkü söylenişini yeğlemiş). Bu dörtlük S. N. Ergun'da: gülüyem, bülbülüyem, kilidiyem sözcükleriyle biter, sonekler "yüm/yem" dönüşmesiyledir. Bu söyleyiş başkalığı şiirin özünü etkilemiyor, ancak kimi yerde akıcılığı yavaşlatıyor.

Hatayi'nin dili halk Türkçesidir demiştik, nitekim onun koşuklarında halk deyimleri, atasözleri özgün biçimiyle yeralmıştır.

Kişi çekmek gerek gussayı gamı
Hak'tan gelir her ne gelse bir kula

dizelerinde *"haktan gelir her ne gelse bir kula"* atasözüdür, üstelik çok da yaygındır. Bu atasözünün "kulun başına ne gelirse haktandır" biçiminde söylendiği de vardır.

Sen iyilik et durma elden geldikçe
Dediler halk bilmezse hâlik bile

"Halk bilmezse Hâlik bilir" atasözüdür, bunun *"iyilik et denize at, balık bilmezse Hâlik bilir"* söylenişi de yaygındır.

Kul hatâsız olmaz hatâ tevbesiz
Hatâ ettim günâhımı bağışla

Burada *"kul kusursuz olmaz"* atasözünden yararlanılmıştır besbelli.

Erenler gittiği yolları gözle
Gözet bir kâmilin izini izle

"Yol gözetmek, "iz izlemek" birer halk deyimidir.

Bir yolun yolcusu olayım dersen
Elde iki karpuz tutmalı değil

"İki karpuz bir koltuğa sığmaz" atasözünün değişik bir biçimde dizeye dönüştürüldüğü görülüyor.

Gönlüme od düştü yandım da geldim

dizesinde "içine ateş düşmek", "yüreği yanmak"birer deyimdir. Bu deyimler başka dillerde bu açıklıkla söylenemez.

Yetiş bir kerrecik eteğinden tut

dizesinde deyim "eteğinden tutmak"tır, halk dilinde birine sığınmak, birinden yardım dilemek anlamında söylenir.

Murtaza Ali'yi candan seversen
Aç can gözünü gafletten uyandır

"Can gözü-açmak", "gafletten uyanmak-uyandırmak", "candan sevmek" birer deyimdir. Bu deyimlerin hepsi de halk dilinde yaygındır, değişik anlamda söylenenler de vardır.

Mizanını kendi elinde tartasın
Gözünle gördüceğini örtesin

"Gördüğün ört görmediğin söyleme" atasözüdür, bunun *"gözünle gördüğünü yeninle ört"* biçiminde söyleneni de biliniyor. Hatayi'nin şiirlerinde bu tür deyimler, atasözleri, çoktur, bu da Türkçeyi iyi bilmesinden dolayıdır.

ŞİİRİNİN İÇERİĞİ - KAPSAMI

Hatâyi'nin biri Farsça, öteki Türkçe iki "divan"ı vardır, Türkçe şiirlerinde de iki ayrı ölçü (aruz-hece) kullanılmıştır. Hece ölçüsüyle düzenlenen koşuklarda yalın bir halk dili, aruzla yazılanlarda divan şiiri geleneği egemendir. Bütün şiirlerinde odak konu Alevilik'in çevresinde yoğunlaşan sevgidir. Bu sevgi Ali, Oniki İmam, başta Hacı Bektaş Veli olmak üzere tarikat büyüklerini kapsar. Dil akıcı, yer yer sürükleyiçi, yer yer de durağandır. Durağan şiirlerde anlam derinliği ağır basar, akıcı-sürükleyici şiirlerdeyse söyleyiş kolaylığı, Türkçenin duygusal gücü okuyucuyu etkiler.

Hatâyi inancının ozanıdır. Onun doğal yaşamla, insanlarla çevresiyle ilişkileri bile bu inancın denetimi altındadır. İnancını sevdiği için şiir yazan Hatâyi, bir tarikat öncüsü olduğundan, düşüncesiyle duyguyu birlikte yoğurur, yeni bir şiir özü geliştirir.

Karşıki karlıca dağı gördün mü
Buldurmuş eyyâmın eriyip gider
Akan sulardan sen ibret aldın mı
Yüzünü yerlere sürüyüp gider

*

Kadirsin hey ulu şahim kadirsin
Her nereye baksam anda hazırsın
Üstümüzde dört köşeli çadırsın
Cümlemizi birden bürüyüp gider

*

Sıra sıra gelen ol ulu kuşlar
Sırlı olur yakmaz anı güneşler
Evvel ezel meyva veren ağaçlar
Anlar da kalmayıp çürüyüp gider

*

Derindir deryamız bizim boylanmaz
Binbir kelâm desem biri anlamaz
Kişi ikrarsız yulara bağlanmaz
Yuları boynunda sürüyüp gider

*

Şah Hatâyi'm söyler sözü özünden
Dervişlerin sakınıptır gözünden
Olur olmaz münkirlerin sözünden
Esriyip gönlümüz farıyıp gider.

(A. Gölpınarlı).

Bu koşuk, Türkçenin bütün anlatım özelliklerini taşır, içeriği oldukça derin bir anlamla yüklüdür. Şiirde sevginin ağırlığı seziliyor, ancak ilk okuyuşta anlaşılacak türden değildir. Ozan, kendi düşüncelerini, tasavvufun örtüsü altında akıcı bir söyleyişle sergiliyor. Nitekim:

Akan sulardan sen ibret aldın mı
Yüzünü yerlere sürüyüp gider

dizelerini tasavvufta, alevi anlayışında alçak gönüllülüğünün, tinsel olgunluğun açıklanışıdır. Alçakgönüllülük olgun, yetkin kişinin erdemidir, yüceliktir, ululuktur. Ozan, burada, bu erdemi suyun akışıyla benzerlik kurup dizeleştirmiş. Bizim yaptığımız bir yorum değil, tasavvuf sözcüğünden yararlanmadır şimdi.

Sıra sıra gelen ol ulu kuşlar
Sırlar olur yakmaz onu güneşler

tasavvuf yolunda, Ali sevgisinde etkinlenmeyişin, başkalarının baskısından yılmayışın, tinsel üstünlüğün dilegetirilişidir. Onun *"ulu kuşlar"* dediği Alevilik'te ermiş kişiler, yüceler karşılığıdır. Sözgelişi Hacı Bektaş Veli bir "ulu kuş"tur, öyle güncel etkinliklere aldırmaz.•

Üstümüzde dört direkli çadırsın

dizesinde geçen *"dört direk"* de tasavvufta *"dört kapı"* karşılığıdır (şeriat, tarikat, hakikat, ma'rifet). Bu *"dört direk"* olmadan Alevilik'te işler yürümez, kişi olgunluk yoluna girerek yükselemez, yetkinleşemez. Ayrıca varlığın kurucu öğeleri de dörttür: Toprak, od, yel, su. Ozan, sözcüklerin değişik anlamlar içermesinden yararlanarak şiirine derinlik-genişlik kazandırıyor, böylece şiir yalın bir söyleyiş olmaktan kurtuluyor.

Hatâyi'nin şiirinde içerik-kapsam bağlantısı ayrı bir özellik gösteriyor. Onun işlediği konular belli; belli konuları dilegetiren kavramlar, sözcükler de belli. Ozan, bu belli kavramları, belli sözcükleri şiire dönüştürürken kendi içevrenini açıklamak istiyor, düşüncelerinin yayılıp benimsenmesini erek ediniyor, daha açığı Alevilik'in bir çığır niteliğinde egemenlik sağlamasını özlüyor, bu nedenle çok tutarlı, ölçülü, bilinçli bir ozandır Hatâyi.

Hatâyi hâl çağında
Hak gönül alçağında
Bin Kâ'beden yeğrektir
Bir gönül al çağında

Bu dörtlük görünüşte çok yalın, anlamı açık, söylenişi kolaydır, oysa gerçek içerik bambaşka. Dizelerde, tasavvuf kavramlarının kapsamı nedeniyle, bir derinlik-genişlik seziliyor. *"Hâl"* sözcüğü tasavvufta gerçeğe ulaşmanın evrelerinden biri olan derin, içsel taşkınlığı (çoşkuyu) bildirir. Ozan böylece kendisinin "derin bir çoşku içinde bulunduğu dönemi", yaşam evresini, olgunluk aşamasını dilegetiriyor. İkinci dizenin anlamı ise "tanrı", "doğruluk" alçakgönüllülüktedir diyor. Üçüncü dördüncü dizeler de bir gönül kazanmanın, bir kişiyi kendine çekip gönüldeş edinmenin erdemini vurguluyor; ona göre bir kimsenin gönlünü sevindirmek, kıvandırmak, kazanmak bin Kâ'be yapmaktan, bin kez hacca gitmekten yeğdir. Bunları söylemek kolay da düşünsel içeriği dönüştürerek şiire sokmak güçtür.

Hatâyi işin düşer
Gelip gidişin düşer
Dişleme çiğ lokmayı
Yerine dişin düşer

Bu güzel dörtlük bir aktöre kuralını öğüte dönüştürüyor. Dünya gelip geçicidir, eylemler-işler sürekli değildir, düzen bozulur, denge yıkılır, sarsınlsın, sakın çiğ lokma dişleme (gereksiz işlere karışma, dengesiz kişilerle gönüldeş olma, anlamsız olaylara yolaçma, kabalık etme bg.) günün birinde yıkım görürsün, üzülürsün bg.

Alçağa indir özünü
İn türâba sür yüzünü
Bişir de söyle sözünü
Arasında çiğ bulunur

Bir aktöre kuralının, eğitim ilkesinin açıklanışıdır bu dizelerde sergilenen içerik. Alçakgönüllülük, sözünü ölçülü söyleme, dengeli davranma, gönül incitmeden-kalabalıktan kaçınma dervişlik yolunun birer erdem saydığı davranış türleridir. Hatâyi, burada, şiirini bir eğitim aracı gibi kullanıyor. Bu tür söyleyişler şiiri içeriksizlikten kurtarıyor, insanın düşüncelerini açıklamaya elverişli bir birim durumuna getiriyor.

İyinin sözü dişlidir
Dâima gözü yaşlıdır
Âdem öldüren suçludur
Kanlıdır nefes öldüren

Burada da bir aktöre kuralı sözkonusudur. Bugün halkımız dilinde *"iyi söz batar"* denir, bu iyiliği-güzelliği çıkar dışında, yarar sağlamanın ötesinde anlamak, benimsemek kolay değildir anlamına gelir. Çoğumuz iyilik denince tinsel doğruluğu değil de bir çıkarı, yararı anlarız. Oysa ozan iyi'den bir erdem, olgun-yetkin kişiye yaraşan tutum anlamı çıkarıyor, bu nedenle *"iyinin sözü dişlidir"* diyor. Öte yandan insanın insanı öldürmesinin de ne denli ağır bir suç

olduğunu belirtiyor. Bu söyleyiş de şiirin içeriğini varsıllaştırıyor boyuna.

Aşk harmanında savruldum
Hem elendim hem yoğruldum
Kazana girdim kavruldum
Meydana yenmeğe geldim

olgunluk aşamasına ulaşabilmek, eksikliklerden, çiğliklerden arınmak için nice deneylerden, evrelerden geçtim, kaynadım-kavruldum piştim, harmandan alındıktan sonra yenecek duruma ulaştım. Önce harmana götürülüp savruldum, eleklerden geçirildim, sevginin alanında gereken işlemleri gördüm, bütün olumsuzluklarımdan kurtuldum. Bütün bunlar, tinsel arınmanın, yetkinliğe ulaşmanın geçilmesi gereken çetin aşamalarıdır. Hatâyi, bir inanç ozanı olması nedeniyle, ereğine uygun şiir yazmayı ilke edinmiştir, dizelerini oluşturken inançlarının yatağını yayma gereğini duyuyordu. Bir ozanın yapması gereken düşündüğünü açıklamak, şiir diliyle konuşmaktır, başka türlü davranırsa ozan değil yazar olur.

Yukarda verilen örnekler, açıklamalar hep inanca, düşünceye ağırlık verir doğrultudadır, bu doğrultu ozanın kişisel şiir gücünü açıklığa kavuşturmak için elverişli sayılmayabilir. Ancak konunun özelliği ozanı inançları-düşünceleri içinde görmektir.

Bağçelere girmek gerek
Güllerinden dermek gerek
Bir gülü koklamak gerek
Hergiz ol gül solmaz ola

Bu dörtlüğün anlamsal içeriği Yunus Emre'nin kokularını yayıyor; ile Yunus Emre arasında ilk ayağı ikiyüz yıl önce yapılan bir köprü kuruyor, iki ozan bir odakta buluşup bir ocakbaşında ısınıyor. Dizelerde dilegelen özgünlük, kalıcılık, yenilik, ölümsüzlük bg. konulardır. Başka bir yerde "Bir gülü koklamak gerek" dizesinin "Bir gülü yazlamak gerek" diye söylendiğini biliyoruz, ancak anlamsal içerik *"Hergiz ol gül solmaz ola"* dizesinde kesin yargıya dönüşüyor.

Bahârın geldiğin neden bileyin
Gül dikende biter bülbül daldadır
Eyyub'un teninde iki kurt kaldı
Biri ipek sarar biri baldadır

dörtlüğünde anlam aramadan da şiirin çekiciliğini sezmek kolaydır, Türkçenin uyumu, sözcüklerin sese dönüşerek akışı doyurucudur; bu dizelerde içerik ezgisel etkinliğin yoğurduğu bir un yumağına benziyor. Okuyucu, ses etkisinin dışına çıkarak, anlam aramaya koyulursa birinci-ikinci dizelerde doğal bir olayla, üçüncü dördüncü dizelerde de Tevrat'ta geçen, sonra İslâm inançlarına karışan "Eyyub Peygamber" söylencesiyle karşılaşır. Dörtlüğün başka bir içeriği yoktur, yorumcu gücünün yettiğince at koşturabilir, at koşturdukça da Hatâyi'nin ozanca gücü çoğalır, alan genişler.

Gül dikende biter bülbül daldadır

dizesi bir ezgidir, şiirin ölçüsünü aşmış daha geniş bir yayılma alanı bulmuştur. Bu dize, "bahar"ın kanıtlanmasıdır, bizce. Hatâyi bu tür söyleyişleriyle ozandır.

Biri ipek sarar biri baldadır

dizesi anlamın, düşüncenin ötesindedir, yalnızca "şiir"dir. Bu söyleyişi yakalamak, şiir ölçüleri içinde dilegetirmek kolay değildir, burada egemenlik anlamı aşan içeriğin çekici yoğunluğundadır.

Öldürse de çıkmaz yoldan yol eri
Gerçeklerin elindedir yuları
Göründü seyreyle akan suları
Karışır ummana seli bulunca

Burada yalnız bir *"yol eri"* nin tutumu sözkonusu değildir, dörtlüğün içeriği insan davranışının bir kurala bağlanması gereğini vurguluyor. Sözünün eri olarak bir inanca, bir düşünceye bağlanmak yalnız insanın kişiliğine özgüdür, başka yaratıklar için sözkonusu değildir. Ozan, tarikat kurallarından biri diye gördüğü sözünde durmayı, verdiği sözden dön-

memeyi şiirine geçirirken anlamın kapsamını genişletiyor, kişiyi daha yetkin bir kimsenin denetimi altına sokuyor. Onun *"gerçekler"* dediği de tarikatta yönlendirici, yönetici, yolgösterici nitelik taşıyan olgun-yetkin kişidir, ermiştir, kuruluşun ulu önderidir. Kişi ancak olgun-yetkin- bilgin bir kılavuzun aydınlığında tinsel bakımdan gelişebilir. Hatâyi, bu düşüncesini aşağıya aktarılan koşuğunda daha yalın, daha ayrıntılı nitelikte açıklığa kavuşturuyor:

Gel bir pîre hizmet eyle
Emek zayi olmaz ola
Mürşid eteğin muhkem dut
Kims-elinden almaz ola

*

Bir işi bitirmek gerek
Eksiğin yetirmek gerek
Yâr ile oturmak gerek
Hiç bir şemme göymez ola

*

Bir soyu soylamak gerek
Bir açı toylamak gerek
Bir dilden söylemek gerek
Feriştehler bilmez ola

*

Çevik bahri olmak gerek
Bir ummana dalmak gerek
Bir gevheri bulmak gerek
Hiç sarraflar bilmez ola

*

Gerçek âşık olmak gerek
Mâşukunu bulmak gerek
Ölmezden ön ölmek gerek
Varıp anda ölmez ola

*

Bir kuş olup uçmak gerek
Bu ma'niyi seçmek gerek
Bir kadehden içmek gerek
İçenler ayılmaz ola

*

Bir bahçeye girmek gerek
Hub teferrüc kılmak gerek
Bir gülü koklamak gerek
Hergiz ol gül solmaz ola
*
Gel Hatâyi sen geç otur
Da'viyi ma'niye yetür
Sohbetine bir et getür
Cana başa kalmaz ola.

Ölümsüzlüğün özlemini çeken, yeniliğe karşı derin bir eğilim duyan insanı konu edinen bu güzel koşuk Yunus Emre'nin:

Bir şâha kul olmak gerek hergiz ma'zul olmaz ola
Bir işik yastanmak gerek kimse elden almaz ola

dizeleriyle başlayan şiirden esinlenerek yazılmıştır. İkisini karşılaştırınca söyleyişin, konunun, içeriğin özdeş olduğu kolayca anlaşılır. İki şiirin kimi dizelerinde geçen sözcükleri değiştirerek iki ozandan birinin olduğunu, sonrakinin öncekinden ışıklandığını saptamak güç değil. Bu benzerliğe dayanarak, Hatâyi, kendinden önce gelen Yunus Emre'nin şiirini bilerek almış, biraz-değiştirip kendi adına söylemiştir diyemeyiz. Bu şiir gerçekten Hatâyi'nin elinden çıkmış öncüsü Yunus Emre'dir, sonradan Hatâyi "divan"ına başkalarınca geçirilmiş denirse iş değişir ancak içerik bütünlüğünü korur. Nitekim, Hatâyi düşüncelerini, inançlarını Yunus Emre'nin oluşturduğu alanda sergilemiştir.

Hatâyi, şiirinde içerik bakımından, hep yeninin, eskimeyenin, kalıcı olanın ardında koşuyor, özgünlüğün özlemini çekiyor. Bu düşünce bütün ozanların değişmeyen ülküsüdür, şiirde bunu başaran ölümsüzlüğe kavuşur. Böyle bir yeniliği, özgünlüğü yakalamak da emekle, yetkili bir kimsenin ışığından aydınlanmakta olabilir. Ozan bu düşüncesini:

Gel bir pire hizmet eyle
Emek zayi olmaz ola

diyerek gündeme getiriyor, böylece *"emek"* sözcüğünü kendi anlayışına göre şiirin içeriği durumuna getiriyor. Daha sonra yolgöstericinin *"eteğini sımsıkı tut, kimse çekip elinden alamasın"* anlamında:

Mürşid eteğin muhkem tut
Kimse elinden almaz ola

dizelerini ekliyor; ilk dizelerle üçüncü dördüncü dizelerin içeriğini bütünleştiriyor. Bunların hepsi de ozanca sözlerdir, ancak düşünen, bilinç aydınlığında sorunlarını sergilemeyi bilen, boyuna konuşmayı sevmeyen bir ozanın sözleridir.

Bir gülü koklamak gerek
Hergiz gül solmaz ola

diyebilmek için çok düşünmek gerekir, solmayacak gül nerde bulunur? Yanıtı: Yalnızca düşünce üreten insanın belleğinde. Türk şiirinde kalıcılığı böyle pınardan serin sular içer gibi söyleyen ozan azdır. Şiirde anlamın içeriği yoğunlaştıkça ozanın yaratıcı gücü belirginleşiyor, okuyucu düşünme gereğinde kalıyor. Hatâyi, şiirinde belli bir içerik veriyor, sonra dönüyor bu içeriğin kapsamını değişik örneklerle genişletiyor. Sözgelişi yukarıya alınan şiirinde "ül", "kadeh", "ölmek", "gevher", "dil" bg. sözcükler anlamlarının dışına taşınılarak ölümsüzlük özleminin açıklanma, dışa vurma aracı oluverir. Ozan bunları şiire yerleştirirken hep ölümsüz olmayı düşünüyor. Koklanan gül solmayacak, içilen içkinin etkisiyle ölümsüzlüğe götüren bir esriklik olacak, konuşulan dili melekler bile anlamayacaklar, "gevher" kimsenin bilmediği nitelikte yeni, özgün olacak bg.

Hatâyi, ölümsüzlüğe susamış bir ozandır bu dizelerinde. İmdi, onun özlediği ölümsüzlük yolu nereden geçiyor diye sorarsak, yanıtı belli: Tasavvuf'tan. Tasavvuf alanına girince, birdenbire Anadolu ilkçağına gidiyoruz, doğacı felsefeden beslenen kavramlar, Yeni-Platonculuk aracılığıyla Hatâyi'nin dizelerine giriveriyor, *"varlık birliği"* öğretisi önümüze çıkıyor. Ozan tinselle nesnel arasında kurduğu köprüden yararlanarak iki varlık alanında uzun bir gezi başlatıyor. Şiir-

de içeriğin kapsamı böyle genişliyor, büyük sorunlar alanına giriliyor.

İçmişim bir dolu olmuşum ayık
Düşmüşüm dağlara olmuşum geyik
Sana derim sana sürmeli geyik
Kaçma benden kaçma avcı değilem

*

Avcı değilem ki düşem izine
Kaça kaça kanlar indi dizine
Sürmeler mi çektin kömür gözüne
Kaçma benden kaçma avcı değilem

*

Sana derim sana geyik erenler
Bize sevda sana dalga verenler
Dilerim Mevlâ'dan onmaz vuranlar
Kaçma benden kaçma avcı değilem

*

Eyder Şah Hatâyi'm uçan kaçandan
Zerrece korkmazız bu tatlı candan
Gidip davac (ı) olma atana benden
Kaçma benden kaçma avcı değilem.

Bu şiir, ozanın tinsel evrenden, nesnel evrene inişidir, duyular alanında avcıdan kaçan bir geyikle yüzyüzeyiz. Yorumun kapılarını açma gereği yok bize kalırsa. Can almak, hayvanları öldürmek iyi bir iş değildir, özellikle geyik sevilesi bir yaratıktır, güzelin de imidir. Hatâyi duyularla algılananı duygusal bir dille açıklamayı yeğliyor. "*Sana derim sana geyik erenler*" dizesinde tasavvuf "*erenler*" sözcüğünde düğümlüdür. Ozan, kendisinin kaçılası, kötü bir kimse olmadığını söylüyor diyelim. Bu evrensel bir açıklamadır, duygusal alanın genişletilmiş bir sorunudur. Bu şiirde bütün içerik "sevgi"dedir, hayvan sevgisinde, olgun bir kişinin hayvana karşı yüreğinde yeşeren sevgidir bu. Öte yandan, yine Hatâyi'nin bağlandığı tarikatta koçlar kesilir (kurban edilir) severek yenilir, üstelik tadına doyulmaz şarap da sofraya gelir. Kesilen koç sevilmiyor mu? Seviliyor, onun "*kurban*" edili-

şi varlık birliği inancına göre tanrısal töze yaklaşmadır, öte yandan koçun tinini gövdesinin tutsaklığından kurtarmaktır. Çok çıkarcı, yararcı bir yorum. Bu yorum dinlerle geliyor, inançlarla pekiştiriliyor; tanrı "kurban" istedikten sonra kişiye söz düşmez artık. Oysa geyik "kurban" edilmez, buna karşın *"şeyh"* geyik gönünün (postunun) üstünde oturur.

Hatâyi'nin şiirinde dilin önemi büyüktür demiştik. Onun şiiri, yaşadığı dönem göz önüne getirilirse, Türkçenin kıyıya itildiği, divan yazınının Arapça-Farsça sözcüklerle karanlığa boğulduğu bir süredir. O, bu süre içinde Anadolu'nun kırsal kesim insanlarına seslenmeyi yeğlemiş, bu nedenle halkın konuştuğu dili seçmiştir. Seçtiği dil şiirinin içeriğini genişletmekle kalmamış, etkinliğini de eş ölçüde çoğaltmıştır. Onunla savaşan, onu yenen Osmanlı padişahı Yavuz Selim ise Türk dilini de, Türk (Türkmen) denen insanları da sevmemiştir. Yavuz Selim, Osmanlıca denen Arapça-Farsça karışımı dille şiirler yazmış, bununla da yetinmemiş bir de Farsça "divan" düzenlemiştir. Oysa Hatâyi (Şah İsmail) Türkmen topluluğunu yeğleyince Yavuz Selim'in giremediği kırsal kesime, orada yaşayan insanların gönüllerine girmeyi başarmıştır. Bu başarıda dilin, işlenen konuların yaymadaki etkinliği açıktır. Halk, önce kendi diliyle yazılan şiiri okuyor, dinliyor, anlamını sonradan kavramaya çalışıyor. Halkın kavradığı anlamla (daha doğrusu şiirden çıkardığı sonuçla) ozanın söylediği eş düzeyde olursa ozan kazanır, ters orantılı olursa ozan yitirir. İşte dilin bu etkisi yüzünden Yavuz yitirdi, Hatâyi topladı. Halk şiirin içeriğini kavrayınca kendi de Hatâyi'nin diliyle konuşmaya, düşünmeye koyuldu, böylelikle Hatâyi'nin elinden çıkmayan kimi şiirler de onun sayıldı. İşte, şiirde, içeriğin önemli özelliklerinden biri de budur (halkın tutuğu, halkın attığı).

Bizim içtiğimiz dolu
Erenlerin dolusudur
Ummanlara dalub giden
Erenlerin gemisidir

*

Hiç ummana dalmadın mı
Dalub gevher almadın mı
Tâlib yola gelmedin mi
Yine kendi bilisidir.

İnsanı sınava çeker gibi söylenen bu dizeler tasavvuf yolunda gidenlere ışık tutan bir açıklamadır, "erenler" derinlere dalan, anlamlar çıkaran, gönülleri ışıklandıran kimselerdir, biz onların aydınlığında yürüyoruz, mutluluğun tadına onların ellerinden içtiğimiz doluyla varıyoruz. Bize uyan bir kişi yeterince aydınlanamıyorsa, yolumuzun tadına varamıyorsa kendi bileceğidir, demek yeteneği yok, anlayış gücü eksiktir. Bu anlamları içeren dizeler bir insan sorununu dilegetiriyor. Bu insan da erenlerin yoluna giren ya da girmek isteyen kişidir. Ozan kimseyi suçlamıyor, şiirinde yetersiz bir kimseyi anıp geçiyor.

Hatâyi'nin elimizde bulunan şiirlerini, içerik-kapsam bakımından incelerken, yukarda verilen örneklerde görüldüğü gibi, çok değişik düşünce öğeleriyle karşılaşıyoruz. Ozan, bir şiirinde söylediğini, başka şiirinde daha değişik imgelerle dilegetiriyor, böylelikle bir konuyu birkaç türde açıklıyor. Bütün sorunlar insan-tanrı-evren üçlüsünün yanında Ali ile Oniki İmam öbeğinde toplanıyor (buna daha önce değindik). Yeni bir konu, yeni bir sorun ortaya atılmıyor, ancak değişmeyen konu değişen içerikle gündeme getiriliyor. Burada içerik şiirin kuruluşu ile bütünleşen anlamdır. Anlam-içerik bağlantısı konuyu çevreliyor, konu yer değiştiremiyor, belli kavramlarla belirlenen ortamın dışına taşamıyor. Yine Hatâyi'nin şiirinde söyleyişin Türkçenin uyumuna bağlandığı, seçilen sözcüklerin özenle ayıklandığı seziliyor.

Hakikat bir gizli sırdır
Açabilirsen gel beri
Küfr içinde iman vardır
Seçebilirsen gel beri

*

Açıldı cennet kapusu
Lâ'l-ü gevherdir yapusu

Kıldan incedir köprüsü
Geçebilirsen gel beri
*
Canımız melek canıdır
Tenimiz Selman tenidir
İçtiğim arslan kanıdır
İçebilirsen gel beri
*
Pirimden öğüt almışam
Üstadımdan ders almışam
Men kanadım bağlamışam
Uçabilirsen gel beri
*
Men bağçelerin gülüyem
Ayn-ı cemin bülbülüyem
Kırk kapunun kilidiyem
Açabilirsen gel beri
*
Şah Hatâyi'm eydür heman
Dağları bürüdü duman
İşte İncil işte Kur'an
Seçebilirsen gel beri.

Hatâyi'nin çok okunan, çok yaygın şiirlerinden biridir bu, bağlı bulunduğu inanç kurumunun bütün özelliklerini kapsayan bir içeriği var. Tasavvuf kavramlarını bilmeyen bir okuyucunun bu dizelerden anlam çıkarması güç, ses uyumu sözcükler arasındaki ezgiye dayalı bağlantı şiiri kurtarıyor, anlamı düşünmeden de okumanın ayrı bir tadı var. *"Küfr içinde iman"* sözcüklerinden çıkarılacak anlam varlık birliği öğretisinin bilinmesine bağlı. Tasavvufta bütün duyusal nitelikler yadsınır, özde duran gerçeğe yönelinir. Bu özdeki gerçek tanrıdır, tanrı insanda görünür duruma geldiğinden, görünüşe kanan, tanrısal niteliklerin tinsel olduğuna inanan kaba sofu bunları anlamaz, anlamadığı için de anlayanı suçlamaya yeltenir. Tasavvuf eri yalnızca tanrıyı düşünür, kaba sofu biçimi önerir. İşte biçimden geçip öze yönelmeye şeriat dilinde *"küfr"* denir. "Küfr"ün açık anlamı "örtmek", "sakla-

mak, gizlemek"tir. Ozanın *"küfr içinde iman vardır"* demesinin nedeni budur. Varlık birliği yalnız tanrı vardır, bütün nesneler tanrıda, tanrı bütün nesnelerdedir, kanısındadır. Şeriat ise tanrı bütün nesneleri yaratmıştır, onların "ötesinde"dir savını benimser.

Kırk kapunun kilidiyem
Açabilirsen gel beri

en güç anlaşılır dizelerdir. Tasavvufta "dört kapı" inancı vardır; bu kapılara: Şeriat, tarikat, ma'rifet, hakikat denir. Bu dört kapının hepsinin ayrı ayrı onar aşaması (makamı) var, böylece dört kapı kırk aşama (kırk makam) eder. Bu aşamalar, tasavvufta belli görevlere dayanan gelişme, olgunlaşma evreleridir. Yetkin kişi (kâmil insan) bu aşamalardan geçerek yükselendir. Bu aşamaları geçmek, hepsini aşmak yalnızca *"ermiş"* denen yücelerin işidir, onlar bu aşamalardan başarıyla geçtiklerinden "ermiş"lerdir. Böyle "ermiş" kişilere birkaç örnek verelim: Hacı Bektaş Veli, Karava Ahmed Sultan, Abdal Musa, Kızıl Deli (Seyyid Ali Sultan), Balum Sultan bg. *(bk. Hacı Bektaş Sevgisi).*

Gevherin geçmeyen yerde
Satma kardaş kerem eyle
Lâ'l taşını çay taşına
Katma kardaş kerem eyle
*
Gördün bir yerde âşina
Her ne dersen öz başına
Yol taşını yol kuşuna
Atma kardaş kerem eyle
*
Gördünse bir yerde rakîb
Neylersin yüzüna bakıb
Münkiri katara çekib
Yedme kardaş kerem eyle
*
Firdevs güllerinden misin
İmam kullarından mısın

Ali oğulundan mısın
Gitme kardaş kerem eyle
*
Hatâyi'm çağırır ere
Dünya böyle gelmiş zîra
Ârif okun abes yere
Atma kardaş kerem eyle.

Bu beş dörtlükte beş ayrı eğitici-yolgösterici öğüt vardır. Ozan, yapılmaması gereken, olgun kişiye, ere yakışmayan eylemlerden sakınmayı "... kardaş kerem eyle" sözcükleriyle vurgulamış, dizeler, anlamları düşünülmeden de, okunabilir, şiirin çekiciliği, anlatımın sürükleyiciliğine bağlanmış. Bu beş dörtlüğün anlamsal yoğunluğu:

Yol taşını yol kuşuna
Atma kardaş kerem eyle

dizelerindedir. Ozanın *"yol kuşu"* dediği tasavvuf öğretisini benimseyen, alevi-bektaşi anlayışına bağlanan kişidir. Buna "yol oğlu" da denir. Girdiğin yolda, benimsediğin inanç çığırında (Alevilik'te) seninle yoldaş olana, senin gibi bir iz seçene kötülük etme, onu kınama, yerme.

Hatâyi'nin yukarıya alınan beş dörtlükten kurulu şiirinde içerik bir aktöre sorunudur. Bu sorun tasavvufla ilgisi olmayanları da kapsar, iyilik-kötülük karşıtlığı bütün insanlar için geçerlidir, toplumda bir kişiye özgü değil. Sana karşı çıkana, seninle anlaşamayana yaklaşmanın, onunla yanyana yürümeye çalışmanın gereği, yararı yoktur. Yadsıyıcı, değer bilmeyici, gerçekten kaçıcı kimseyle tartışmak-söyleşmek de anlamsızdır. Şiirin aktöreye değgin içeriği (konusu) evrensel bir ilkeyi dilegetirdiğinden kapsamı geniştir, yalnızca bir kişiye seslense kapsamı dar olacaktı kuşkusuz. İşte Hatâyi'nin başarısı içeriği çok geniş bir kapsamla bağlaşımlı kılmasındadır.

Akıl gel beru gel beru
Gir gönüle nazar eyle
Görür göz işidür kulak
Söyler dile nazar eyle

Bu dizeler ancak bilge kişiye yaraşır, öylesine özlü bir içeriği vardır. Ey us denen nesne yakına gel, uzakta durma, gir gönüle de bak sağına soluna, insanı dışından değil içinden anlamaya çalış. Gören göze, işiten kulağa, söyleyen dile bakıver, insanı anlamanın yolu böyledir. Ozan çok geniş düşünüyor. Göz, kulak, dil gibi dört duyuya sesleniyor, usa (akıl'a) bunlara kanmamasını, insanın özüne inmesini, bu özdeki girintili çıkıntılı yollardan geçerek insanı "insan" yapan tözü yakalamasını öneriyor. İmdi, biraz geniş düşünerek ozanın usa önem verdiğini, kimi dinciler gibi usa inanın buyruğu altına sokmadığını anlarız.

Baştır gövdeyi götüren
Ayak menzile yetüren
Dürlü maslahat bitüren
İki ele nazar eyle

Eskiler *"akıl baştadır"* derler, bu sözcükler bir atasözüne dönüşmüştür dilimizde. Ozan da gövdeyi yönlendiren, yöneten, denetleyen baştır diyor, başın içindeki ustur. El, ayak gibi gövdesel örgenler usun denetiminde birer aygıttır. Hatâyi, bir bilge tutumuyla konuşuyor.

Sofi isen alub satma
Helâline haram katma
Yolun eğrisine gitme
Doğru yola nazar eyle

Yine bir aktöre sorunuyla karşılaşıyoruz bu dörtlükte, içerik aktöreye değgin. İkiyüzlülük, içi başka dışı başka olmak, eğirilikten yana kaymak, yoldan sapmak aktörenin "kötü" diye nitelediği eylemlerdir.

Evvel kendi kendin tanı
Sonra ile nazar eyle

Bu dizelerde dilegetirilen düşünce bütün uygarlık tarihi boyunca bütün düşünürleri, aydınları, aktörecileri, eğitimci-

leri uğraştırmıştır. Kişi önce kendini bilmeli sonra başkalarını anlamaya çalışmalı. İslâm anlayışında da *"kendini bilen başkasını da bilir"* anlamında "men arefe nefsihu fekad arefe gayrihu" denir. Kimi yazarlar bunu "kendini bilen tanrıyı da bilir" diye değiştirirler (men arefe nefishu fekad arefe rabbihu).

Bize bunu deyen böyle demiştir
Bir lokmayı bin can ile yemiştir
Erenler bir doğru yoldur kurmuştur
Biz gidelim gitmeyende nemiz var

Yine aktöreye özgü bir insan sorunu dilegetirildi. Hatâyi, insanlar arasında "birlik"ten sözediyor, "bir lokmayı bir can ile yemek" ermişlere özgü bir aktöre davranışıdır. Son dizede kişisel sorumluluk ya da yüküm ağırlık kazanıyor, evrenselden kişisele indirgenen bir içerik.

Yine Hak sendedir sen sana baka
Sen sana bakub da sen senden korka
İhlâs ile niyazımızı Hakk'a
Biz edelim etmeyende nemiz var

Kişinin kendi kendini bilmesi, kendi özünü anlaması daha önce de sözkonusuydu, Hatâyi bu konu üzerinde çok duruyor, başkalarına kendini bilme yoluyla varmayı tasarlıyor. Burada *"her koyun kendi bacağından asılır"* atasözünü anımsatan bir anlam var, *"Biz edelim etmeyende nemiz var"* sözlerini başka türlü yorumlayamayız. Ozan, biz üstümüze düşeni yapalım, ondan ötesi bizi ilgilendirmez derken bilinçlidir.

Can ile gönülden gezdim aradım
Hakk'ın dîdârını görmek muradım
Dîdâr ile mahabbettir talebim
Ya bugün ya yarın öldüm erenler

Bu ölümlü dünyada benim isteğim-dileğim tanrının yüzünü görmektir, onun için çok dolaştım, gezdim, ben tanrı

yüzünü görüp onunla karşı karşıya söyleşme özlemi içindeyim. Ozan böyle düşünüyor, tanrıya erişmek, onunla yüzyüze gelmek sevincini duymak istiyor. Tasavvuf yolunu seçenlerin hepsi böyle bir dileğin ardınca koşar. Ozanın görmek istediği tanrı yüzü tinsel evrende olsa bile nesnel evrende yansımaları vardır.

Sen Hakk'ı yabanda arama sakın
Uyduysan kalbine Hak sana yakın
Âdeme hor bakma kendini sakın
Cümlesin âdemde buldum erenler

Varlık birliği inancının bir ürünü olan bu dizelere göre tanrı insanın gönlündedir, gönül gözüyle tanrısal gerçekleri görebilmek için arınmak gerekir. İnsanın gönlü tanrının evidir, bu nedenle insanı aşağılama, onu küçümseme; aranan ne varsa insandadır. Yunus Emre de böyle düşünüyor, böyle söylüyordu, onun:

İstedüğümü buldum eşkere can içinde

dizesi arananın insanda, "can içinde" olduğunu vurgular, Hatâyi de başka türlü düşünmüyor. Ancak onun tuttuğu yol, bütün tasavvuf ozanlarının söyledikleri gibi, çetindir, birtakım yükümlülükler, güçlükler taşır:

Bu yolun yolcusu olayım dersen
Elde iki karpuz tutmalı değil
Derviş olub şalvar giyeyim dersen
Gâhi giyüp gâhi atmalı değil

Bu dizeler birer eğitim anlayışını içeriyor, kişi yapamayacağı işi üstlenmemeli, atalarımız *"iki karpuz bir koltuğa sığmaz"* demişler, Hatâyi bu eğitici, uyarıcı atasözünden yararlanarak belli bir ereğe yönelmenin önemini içeren sorunu gündeme getirdi.

Lâden bahçesinde gonca gül olmaz
Kâmil ile yoldaş olan yorulmaz

Uçmak'ta gonca gül aramanın gereği yoktur, orada bütün güller açılmış, gonca değil (bütün işler aydınlıktadır, üstü kapalı, örtülü bir nesne yoktur) açılmıştır; olgun kişiyle, yetkin kimseyle yoldaşlık-arkadaşlık eden yorulmaz, sıkıntıya düşmez, darlık çekmez. Dizeler birer düşünsel sorunu açıklıyor, içerik eğitici-yol gösterici niteliktedir.

İki mahluk vardır Hakk'a kul olmaz
Mağrurluk kibirlik etmeli değil

Bütün dinlerde benimsenmiş bir eğitim kuralıdır bu dizelerde dilegetirilen sorun. Nitekim İslâm dinine göre de: *"tanrı kendini beğenmişleri, büyüklenenleri sevmez"* anlamında özdeyişler vardır. Hatâyi de bu özdeyişten yararlanarak *"mağrurluk kibirlik"* etmek yersizdir, tanrıdan uzaklaşmaktır diyor.

Mağrurlar orada olurlar yalan
Kibr imiş yorulup yollarda kalan

Tanrı katında kendini beğenenin (mağrur'un), büyüklük taslayanın (kibirli'nin) yeri yoktur, bunlardan biri yalancı çıkar, öteki yolda kalır.

Eğer yolcu isen köprüyü dolan
Göz göre çamura batmalı değil

Doğruluk, ermişlik yoluna girmişsen birtakım güçlüklere katlanacaksın, uygun yöntemi bulacaksın, sınavı kazanacaksın, köprüyü geçeceksin, dervişlik yolunda bile bile çamura batmak, başarısızlığa uğramak yoktur. İnsan doğru yolu bilerek, düşünerek, bilincin aydınlığında seçmeli, düşgele bir atılımda bulunmamalı.

Dön beri dön beri yüzün göreyim
Ben seni Ali'nin yoluna saldım
İkrârı boynuna zencir olası
Ben seni Ali'nin yoluna saldım

Anlamı düşünülmeden, yalnızca söz-ses uyumunun çekiciliğine kapılarak okunan bu dizelerde şiir içeriğini ezgiye dönüşmüş söyleyişte, kapsamı da Ali'ye bağlılıkta buluyoruz. Kişi, Ali'nin yolunu seçmiş, bu konuda söz vermiş, bağlanmış, başka türlü davranamaz artık. Ozanın vurguladığı anlam budur dizelerde. Oysa, şiir özü anlamla ilgili değil.

Hatâyi, hep eğitici-öğütleyici bir söyleyişi benimsemiş bütün duygusallığını, içtenliğini bu söyleyiş örtüsünün altına saklamış. Şiir içerikle kapsam arasında kurulmuş bir köprü gibidir, bu köprünün bir ayağında içerik, öteki ayağında kapsam gözcülük ediyor, gelip geçeni iki ayrı yöntemle yokluyor, üstünü arıyor.

Beri tut kulağın dinle bu sesi
Yardan ayrılmıştır bugündür yası

Anlam ilk dizede öğüte, ikinci dizede nedenin açıklanmasına dayandırılmış. Özellikle *"beri tut kulağın"* seslenişi, uyarması birden ilgiyi kendine çekiyor, sonra ne söylenecek diye düşünmeye itiyor okuyucuyu. Ancak ozanın söyleyecekleri var, iş bu iki dize bitmiyor:

Ben seni verdiğin ikrara saldım

dizesiyle kişi kendi kendini bağlıyor, sözünde durmanın, dediğini yapmanın gereği vurgulanıyor, yine bir aktöre sorunuyla karşılaşıyoruz. Şiirde bir göreve çağırma, görevin önemini verilen sözde görme anlamı saklı, özellikle "ikrar" sözcüğü tarikatta bir bağlayıcı kural oluyor. Nitekim *"ikrarıdır koç yiğitin yuları"* denmişti.

Muhammed Ali'nin gittiği yola
Biz dahi gidelim yorulmayalım

dizelerinde, Hatâyi'nin gidilmesi gereken yolu açıkladığı belli, bu yol Ali'nin izini sürmektir. Burada düşünce, öneri ağır basıyor, dizeleri bu ağırlıktan kurtaran dilin kolaylığıdır, ozan bunları bilerek yapıyor.

Bir olsun birlik olsun dirlik olsun
Biz gittiğimizden ayrılmayalım

Hatâyi'nin amacı birliği, düzeni sağlamak, uyumlu bir yaşam içinde bulunmak. Bu dilek, bu istek tasavvufun bütün kollarında vardır. Bu dizelerin bir inancı yaymak için söylendiği belli, ozan kendi düşünsel evrenini açıklığa kavuşturuyor, şiiri yalnız şiir olsun diye düzenlemiyor, bir ereğin aracı diye görüyor. Bu söyleyiş özelliği de yeni değildir yazınımızda.

Hatâyi, inançlarının çevrelediği ortamda, doğruluğun yolunu bulduğu kanısındadır, şiirleri de bu yolun özelliklerini anlatan bildirilerdir. Ancak bu yolu Ali kurmuştur, birtakım çetinlikleri, güçlükleri var:

Muhammed Ali'nin kurduğu yoldur
Ak üstünde ağı görebilirsen
Tanıyan i'tikad söyleyen dildir
Hakıkat bahrine dalabilirsen

*

Gel derler de seni Cem'e çekerler
Evvel bildiğin yabana atarlar
Andan sonra yularından tutarlar
Yettikleri yere varabilirsen

Bütün işler belli güçlüklerin aşılmasıyla giderilebilir, bu da büyük emek, büyük çaba ister. Ozan "ak üstüne ağı görebilirsen" diyor, "akın üstünde akı" seçmek, görmek kolay değildir, dahası iki ak nesneyi bile, kimi yerde, birbirinden ayırd etmek güçtür. Sütle karı yanyana getirince kar daha ak, daha parlak görünür. Oysa kimi deyimlerimiz sütle ilgilidir: "ana südü gibi ak", "süt beyaz", süt gibi" bg. deyimler sütün aklığına dayanır.

ETKİSİ

Hatâyi'nin Anadolu'nun kırsal kesimlerinde gelişen halk şiiri üzerindeki etkisi önemlidir. Bu etkinin iyi yönü vardır. Biri alevi inançlarının yayılmasında, öteki Türkçenin bir şiir dili olarak gelişmesinde görülür. İnanç yönünde gelişen etki birçok kanlı, üzücü olaya yolaçmış, koyu sünni Osmanlı yönetimi *"kızılbaş"* suçlamasıyla onbinlerce Türkü kılıçtan geçirmiştir. Yavuz Selim'in Mısır egemenliğini ortadan kaldırıp *"halife"* sanını Osmanlı padişahlarına aktarması sünni inancın engel tanımaz egemenliğine, baskısına yolaçmıştır. Eskiden beri İran'ın Zerdüşt inançlarıyla beslenen, yeni bir din biçimine giren Şiilik'i *"beşinci mezheb"* suçlamasıyla karşılanmış, bu görüşü benimseyenlerin hepsi "dinsiz", "sapkın" sayılmıştır. Suçlama bununla da kalmamış, alevi Türk toplulukları bütün aktöre kurallarının dışında kalan bir uygulamanın öncüleri diye nitelenmiştir. Özellikle *"mum söndürdü"* yalanı, konuyu bilmeyen, okumamış, bilmeden anlamadan inanmayı alışkanlık edinmiş yurttaşlarımız arasında unutulmaz, bağışlanmaz tepkilere olanak sağlamıştır. Koyu sünni çevrelerin uydurdukları bu "mum söndürdü" yalanı özü bakımından korkunçtu. Bu yalana göre alevi yurttaşlar kendi aralarında gizlice çalgılı-içkili toplantılar düzenlerler, kadınlı-erkekli olan bu toplantılarda içkinin-çalgının etkisiyle kendinden geçme başlayınca mumlar söndürülür, karanlıkta kız-kardeş, ana, bacı, yeğen, kaynana, gelin, yenge gibi yakınlar arasında, bütün tektanrıcı dinlerin ağır suç saydığı sevişme, dölleşme başlarmış. Bu korkunç, sarsıcı yalana bilgin geçinenler, aydınlar, ozanlar, yazarlar bile inanmıştır. Osmanlı

şeyhulislamları bile bu konuda araştırmadan, gerçeği yalandan, doğruyu yanlıştan ayırma gereği duymadan ölüm yargıları vermekten kaçınmamışlardır. Oysa, Osmanlı saraylarında, varlıklı konaklarında uygulanan birtakım gizli ilişkiler, padişahların genç erkeklerle sevişmeleri, yüzlerce genç kadının Osmanlı saraylarında erkeğe özlem duyarak bunalıma girmeleri düzmece bilginlerin ilgisini çekmemiştir. Mevlevilerin yaşamı konusunda düşünen olmamıştır. Kur'anla, hadislerle bağdaşmayan, İslâm dininin özüne aykırı gelen uygulamalar karşısında susan, sesini çıkaramayan, gizlilikler içinde ne yaptığı bilinmeyen şeyhulislam "alevi-bektaşi" deninçe köpürmüş, kudurmuş günümüze utanç verici birer belge olarak kalan yargıları tarihe bırakmakta sakınca görmemiştir [1].

Bektaşilik'te ikinci kadın almak (kadın sağken), kadınını boşamak, kapalı tutmak, toplumdan dışlamak yoktur. Bütün törenlerde kadın erkek eşitliği vardır. Sünni anlayışının, şeriata dayalı uygulamanın öfkesini kabartan, köpürten bu durumdur. Anadolu'nun kırsal kesimlerinde aktöreye aykırı bir uygulama yaşanmamıştır, toplumsal yapı buna aykırıdır. Oysa varlıklı sünnilerin yaşadıkları büyük yerleşme yerlerinde şeriatın kadınla ilgili "özel yakınlaşma" yasaklarının dinlendiği, uygulandığı görülmemiştir. Divan ozanlarının "divan"ları yasak ilişkilerle doludur. Ozan daha sakalları bitmemiş genç erkek sevgilisini yürek oynatan güzel bir kadın kılığında niteler, ona duygusallığın en sarsıcı, en çekici dizelerini söyler, sevgilisinin (genç erkeğin) başkalarına yakınlığını, senli benliliğini duyunca ölümü bile göze alır. İslâm dini adına, şeriat adına konuşan şeyhulislam efendi bunları görmez. İşte Hatâyi'nin izini sürenlerin, şiirini benimseyenlerin ağır suçlamalara uğramalarının nedenlerinden biri de şeyhulislam efendilerin bu konudaki bilgisizlikleri, katılıkları, bağnazlıklarıdır. Anadolunun kırsal kesim yaşamı incelenmemiş, insan ilişkileri, komşuluk bağlantıları yerinde gözlemlenmemiş, araştırılmamış bütün yargılar soyut, tutar-

---

1) bk. İ.Zeki Eyuboğlu, *Şeyh Bedreddin ve Vâridat,* 1991, 3. bası, ayrıca: *Bektaşilik,* 1989, 2. bası.

sız nitelemelere dayanılarak verilmiştir. Buna karşın halk şiiri Hatâyi'nin açık, çekici, uyumlu, başarılı Türkçesinden olabildiğince yararlanmış, aydınlanmıştır. Böylece Yunus Emre ile başlayan Türkçe şiir söyleme (halk diliyle) geleneği Hatâyi ile yeni bir döneme girmiştir, onu Pir Sultan Abdal, öteki alevi-bektaşi ozanları izlemişlerdir. Özellikle Pir Sultan Abdal'ın şiiri halk dilinde Hatâyi geleneğini sürdüren bir çığır niteliğindedir.

Hatâyi'nin dili Anadolu halkının, kırsal kesim insanlarının dilidir, yer yer Arapça-Farsça sözcükler içerirse de söyleyiş salt Türkçenin uyumuna göredir, birkaç tasavvuf kavramı dışında anlaşılmayan sözcük yoktur denebilir (bk. Dil). Etki bu dille yayılmış, şiir düzenlemek bu dille gelişen bir gelenek niteliği kazanmıştır. Hatâyi'den günümüzün halk ozanlarına, Aşık Veysel'e, Ali İzzet'e değin birçok alevi eğilimli halk ozanı kırsal kesim Türkçesini benimsemiş, şiire yerleştirmiştir (2).

Yol içinde yol ararsan
Yol Muhammed Ali'nindir
Yetmişiki dil içinde
Dil Muhammed Ali'nindir

Pir Sultan Abdal'ın bu dizelerle başlayan koşuğu Hatâyi'nin:

İbtidadan yol sorarsan
Yol Muhammed Ali'nindir
Yetmişiki dil sorarsan
Dil Muhammed Ali'nindir

dörtlükle başlayan şiirinden esinlenilerek yazılmış bir benzektir. İki ozan birbiriyle öylesine kaynaşmış ki, şiirlerde geçen adlar bir yana bırakılsa hangisinin elinden çıktığını saptamak güçleşir. 17. yüzyıl alevi-bektaşi ozanlarından *Abdal* 'ın:

---

2) bk. İ. Zeki Eyuboğlu, *Alevi-Bektaşi Edebiyatı*, 1991.

Binbir kelâmın başında
Kanlı gönül öldürendir
Evliyânın nefesinde
Kanlı gönül öldürendir

dörtlüğüyle ortaya konan koşuğun öncüsü de Hatâyi'nin:

Seksenbin kelâmın başı
Kanlıdır nefes öldüren
Budur evliyâ buyruğu
Kanlıdır nefes öldüren

başlıklı şiir olsa gerek. 17. yüzyıl ozanlarından *Kul Mustafa* bir şiirinin sonunda Hatâyi'nin izini sürdüğünü vurgular:

Kul Mustafa'm eder irfan kuruldu
Kırkların aşkına lokma verildi
Üstadım Hatâyi Mehdi'ye göründü
Tercemanım şerhin beyan eyleyem.

Hatâyi'nin etkisi yalnızca şiirde olmadı, yazınla ilgisi bulunmayan alevi-bektaşi erlerince de ulu sayıldı. Nitekim "yedi ulu"dan biri sayılmasının nedeni de Alevilik'teki etkinliği yüzündendir. Onun birçok şiiri ezgi biçimine sokularak tekkelerde, törenlerde okunurdu. Hatâyi halk diliyle yazdığı koşuklarla halk ozanlarını, divan geleneğine bağlı Arapça-Farsça karışımı şiirleriyle de büyük yerleşme yerlerinde yaşayan, Osmanlıcayı yeğleyen tekke ozanlarını etkilemiştir.

Biz ezelden tâ ebed meydana gelmişlerdeniz
Şah-i Merdan aşkına merdâne gelmişlerdeniz
Yazmağa Hakk'ın kelâmullah-ı nâtık şerhini
Bu beyânın ilmine Kur'ana gelmişlerdeniz
Gayb-i mutlaktan temaşa-yi ruh-i zîbâ içün
Bu şehâdet mülküne seyrâna gelmişlerdeniz
Kâinatı sûret-i Rahmana tebdil eyleriz
Rûh-i kudsun rûhuyuz insana gelmişlerdeniz
Bir muannber turranın küfrüne âmennâ deyüb
Hakk'a teslîm olmuşuz îmâna gelmişlerdeniz

Sâki-i bâkı elinden mest olup içmekteyiz
Katre-i mest olmuşuz mestâne gelmişlerdeniz
Ey Hatâyi îd-i ekberdir cemâli dilberin
Biz bu îd-i ekbere kurbana gelmişlerdeniz.

Bu gazele yazılmış birçok benzek vardır. Üstelik bu benzekleri yazanlar arasında sünni ozanlar da vardır, sözgelişi 17. yüzyıl ozanlarından Şîri'nin:

Baş açık yalın ayak uryâne gelmişlerdeniz
Hâk-i pây abdal olub vîrane gelmişlerdeniz

dizeleriyle başlayan oldukça uzun şiirinin kaynağıdır kanısındayız.

18. yüzyıl ozanlarından olup Kalbî tapşırmasıyla koşuklar söyleyen *Derviş Kalbî* de Hatâyi'den esinlenenler arasındadır. Onun:

Cenâbı Hudâ'nın cümle kuluyuz
Biz Muhammed Ali deyenlerdeniz
Muhammed ümmeti zati uluyuz
Biz Muhammed Ali diyenlerdeniz
*
Muhammed Ali'ye vermişiz ikrar
Münkirin canına lâ'net sad hezâr
Mümin olan olur bizim ile yâr
Biz Muhammed Ali deyenlerdeniz

dörtlükleriyle başlayan, 10 dörtlükten oluşan, şiiri de Hatâyi'nin:

Sofi mezhebimin nesin sorarsın
Biz Muhammed Ali deyenlerdeniz

dizeleriyle başlayan yedi dörtlükten kurulu koşuğundan esinlenilerek yazılmıştır.

Bu karşılaştırma örnekleri istediğimiz nicelikte çoğaltabiliriz, ancak sonuç değişmeyecektir. Hatâyi, kendi çağının dışına çıkıp, düşünceleri yoluyla öğretici-uyarıcı şiir geleneğini kurmuştur diyebiliriz. Ondan önce de tarikat şiirleri yazılmıştı, ancak böylesine salt öğretici , eğitici nicelikte olanlar azdı. Hatâyi kimi koşuklarında öğrencilerine seslenen bir öğretmen gibi konuşuyor.

AĞITLAR-YERGİLER

Hatâyi'nin Türkçe şiirlerinde ağıt ayrı bir özellik taşır. Kuşkusuz kendinden önce gelen ozanlar da bu konuda ağıtlar yazmışlardı, ancak Hatâyi'ninkilerde bambaşka bir söyleyiş özelliği sezilir. Biz, Hatâyi'yi, halk Türkçesiyle Oniki İmam'a ağıt söyleme geleneğinin kurucusu sayabiliriz. Daha önce İran ozanlarının, gerçekten yüklü bir şiir içeriği taşıyan, ağıtları vardır. Ağıt türü, sonraları yaygın bir geleneğe dönüşmüş, aşağı yukarı bütün Alevi-Bektaşi ozanları ağıt düzenlemeyi bir töre edinmişlerdir. Hatâyi'nin şiirlerinde, Hüseyn'e yakılan bir ağıt ağırlık kazanır. Hüseyn için söylenen ağıt duyguludur, dokunaklıdır. Onun on dörtlükten oluşan bu ağıtı çok ünlüdür. On Muharrem günlerinde düzenlenen törenlerde söylenirdi.

Bugün mâtem günü geldi
Âh Hüseyn-ü vâh Hüseyn
Senin derdin bağrım deldi
Âh Hüseyn-ü vâh Hüseyn

*

Kerbelâ'nın önü yazı
Yüreğimden çıkmaz sızı
Yezid'ler mi kırdı sizi
Âh Hüseyn-ü vâh Hüseyn

*

Bizimle gelenler gelsün
Serini meydana koysun
Hüseyn ile şehîd olsun
Âh Hüseyn-ü vâh Hüseyn

*

Kerbelâ'nın yazıları
Şehîd düştü gazileri
Fatma Ana kuzuları
Âh Hüseyn-ü vâh Hüseyn
*
Esti deli poyraz esti
Kâfir Mervân bizi bastı
Hüseyn'in başını kesti
Âh Hüseyn-ü vâh Hüseyn
*
Gökte yıldız paralandı
Şehrban ana karalandı
İmam Hüseyin yaralandı
Âh Hüseyn-ü vâh Hüseyn
*
İmam Hüseyn attan düştü
Kâfir gelüb kanın içti
Atı Medine'ye kaçtı
Âh Hüseyn-ü vâh Hüseyn
*
Bir su verin ma'sum cana
Yezid içti kana kana
Fatma Ana yana yana
Âh Hüseyn-ü vâh Hüseyn
*
Kerbelâ'da biter yonca
Boyu uzun beli ince
Şah Hatâyi'm kasârınca
Âh Hüseyn-ü vâh Hüseyn

(S. N. Ergun).

Bu ağıt yalnız Alevi-Bektaşiler arasında değil, yüzyılımızın başlarında Sünnilerce de okunurdu. Özellikle kırsal kesimlerde uzun kış geceleri evlerde düzenlenen toplantılarda çok okunduğunu yakından biliyoruz. Bu ağıta yazılmış birçok benzek vardır. Bu ağıtın kırsal kesimde yayılışı ağızdan ağızadır. Bugün, Anadolu'nun kırsal kesimlerinde çalgı

eşliğinde okunup söylenen halk türkülerini etkileyen bu şiirin başka bir özelliği de yalın bir dille yazılmasıdır. Sözgelişi:

Evlerinin önü yazı
Yüreğimden çıkmaz sızı

dizeleriyle başlayan halk türküleri biliyoruz. Yazı, sızı, düzü, kana kana, yana yana, "evlerinin önü yonca" bg. sözcükler günümüz halk ağzında geçer, bunlardan kimi deyimdir. Hatâyi'nin şiirinin böyle dörtyüzelli yıl öteden gelmesinin nedenlerinden biri yalın dilidir.

Hatâyi, Oniki Imam'a bağlılığı yanında Yezid'e ağır kargışlar yağdırır, onu yerer, müslüman olmadığını söyler.

Muhammed Ali'den kurulu yoldur
Evvel rehberinden kaçana lâ'net
Evvel ikrar verüb sonra dönene
Yapıştığı elden kaçana lâ'net

dörtlüğüyle başlayan koşuk baştan sonuna değin "lâ'net"le biter, karşıt görüşü savunanlara, döneklere, ikiyüzlülere, koğuculara, yalancılara yergiler döktürür. Bu da, Alevi-Bektaşi yazınında, özellikle şiirde, yaygın bir gelenek olmuştur.

Beğenmeyüb erenlerin sözünü
Benlik yurduna kondurmuş özünü
Hak kapudan döndürmüştür yüzünü
Azazil donunu giyene lâ'net

dörtlüğünde okunan "lâ'net" bir aktöre kuralına aykırı davranana karşıdır. Erenlerin sözlerini beğenmeyen, büyüklenen, benlik satan, yolundan dönen alçaklara yergi yağdırıyor. Alevi-Bektaşilik geleneğinde bu tutum da yaygındır.

SEÇMELER

Bu bölümdeki şiirlerin değişik içerikli olmasına özen gösterilmiş, ozanın işlediği konular göz önünde tutularak uygun ürünler alınmıştır. Şiirlerin kiminde Hatâyi derin, duygulu, güçlü bir ozan olarak görülür, kimi koşuklarda da bütün ağırlığın alevi inancına, Ali-Oniki İmam sevgisine dayandığı sezilir. Birkaç şiirini de dilinin özelliğini, söyleyişini düşünerek seçtik, bir iki şiiri de öğretici niteliktedir. Bu seçmelerde amacımız Hatâyi'nin ozanlık gücünü açıklamak değildir. Onu, Anadolu'nun kırsal kesiminde sevdiren, yaşatan söyleyiş özelliğini göstermek istedik.

Gel a gönül hoş görelim bu demi
Bu da böyle kalmaya bir gün ola
Kişi çekmek gerek gussayı gamı
Hak'tan gelür her ne gelse bir kula

*

Er odur i'tikad ede pirine
Nazar ede evvel-ü âhirine
Elbet yol kadimdir ilter yerine
Sana kim neylerse salagör yol

*

Biz de biliriz ki dostu kardaşı
Bulamadım bir kara gün yoldaşı
Dost geçinüb yüze gülen kallaşı
Bahâsıdır satmak gerek bir pula

*

Her kişi bir hayâl ile eğlenür
Dâim anın gönlünde ol eğlenür
Böyle olur sevdiğim gâh ağlanur
Kimi gördük kıyamete dek güle

*

Karun'u gör bunadı ya buldukça
İnandı felek yüzüne güldükçe
Sen iyilik et durma elden geldikçe
Dedik halk bilmez ise Hâlik bile

*

Gerçek olan kişi dosttan ayrılmaz
Değme kişide hakîkat bulunmaz
Sen seni satsan yedirsen bilinmez
Bu zamanda kimse yaramaz ile

*

Hatâyi dünyanın ötesi fâni
Bizden evvel bunda gelenler kani
Sanma dâim şâd yürüye düşmanı
Bir gün olub nevbet ana da gele.

★

Eyâ gönül kuşu derler bahâr imiş mene ne
Bisât-i ayş-ü aceb rûzgâr imiş mene ne
Diyorlar oldu deli Leyli zülfüne Mecnun
Deminde ol dahi bir bî-karar imiş mene ne
Ahutdı yamuşı devran baturdı kanuma el
Rakîb elindeki dest-i nigâ imiş mene ne
Lebün zülâlüne sözdür dükendi ömr-i azîz
Hayât-ı Hızır eğer pâydâr imiş mene ne
Bu baht-ı bed ki menim var Hatâyi ol şûhu
Gam ehline diyeler gam-güsâr imiş mene ne.

★

Ey gül yanaklu leblerüne can disem yeri
Zülfüne küfr hüsnüne îman disem yeri
Sordum tabibe derdüme derman bulınmadı
Bu derd-i aşka lâ'lüni derman disem yeri
Kim eşigüne yaslana devlet bulur müdâm
Ol âsitâne sâye-i Sübhan disem yeri

Bir mûr-i hastenün ki kapunda makamı var
Men ol makama mülk-i Süleyman disem yeri
Buldı Hatâyi zikr-i cemâlünde nûr-i Hak
Sahn-i rûyini safha-i Kur'an disem yeri.

Ali'nin sırrına ireyim dersen
Bir mürşid-i kâmil bul da andan gel
Küfrünü imana satayım dersen
Var kendi küfrünü bil de andan gel

Şeriat ma'nisi insana sözdür
Tarikat sözler (i)miz gece gündüzdür
Gönül bahr-i aşktır deryâ denizdir
Bahri ol ummana dal da andan gel

Bişiri bişiri söyle sözünü
İki babdan ayırma gör gözünü
Mürşidine teslim eyle özünü
Musahib kapusın bul da andan gel

Cellâd oluban canına kıyagör
Ârif olub bir ma'niden duyagör
Cesedin kendi elünle yuyagör
Kendi namazını kıl da andan gel

Şah Hatâyi'm ma'ni söylerem dilden
Ayırırlar seni kibr ile kinden
Ölmeyene nasîb olmaz bu yoldan
Var ölmezden evvel öl de andan gel.

İkrar verdim dönmem "elest" bezminden
Müridim ikrarı imandan aldım
Başka seyran gördüm kendi özümden
Bu mahabbeti ben Merdan'dan aldım

....

Bu bir gizli sırdır her can duyamaz

Ehl-i aşkın katarına uyamaz
Değme cevher-furûş bahâ koyamaz
Bu dirr-i yektadır ummandan aldın

....

Gel düşünme akla sığmaz bu ilim
Kudret hazinesi miftahı dilim
Bir ulu dergâha ulaştı yolum
Bilmeyen sanur ki dükkândan aldım

*

Âh edüb utandım kendi sözümden
Mest olub türâba düştüm özümden
Kanlı yaş akıttım iki gözümden
Mâcerayı çeşm-i giryandan aldım

....

Hakıkat yolunda gör savaşımı
Akıttım gözümden kanlı yaşımı
Pirler eşiğine koydum başımı
İcâzet ol demde meydandan aldım

*

Hak budur sözüme hile katmazam
Herkese bu sırrı ayân etmezem
Kıymeti bilinmez yerde satmazam
Ben bu nasihatı bir candan aldım

*

Çalış bu girdabın çık yöresine
Derman gizlenübdür derd arasına
Merhem sarılır mı aşk yarasına
Bu ilm-i hikmeti Lokman'dan aldım

*

Âlem baştan başa bir seyrângâhtır
Gir gönül şehrine gör ne dergâhtır
Bir gizlice sırdır kurdretullahtır
Yazılmış defter-ü divandan aldım

*

Terk-ü tecrid oldum döktüm kabâyı
Eğnime giyindim şal-ü abâyı
Bana sorun kimden aldım yasayı
İsmail'e inen kurbandan aldım

*

Dünyadan el çektim erkândır işim
Çeşm ile bürhandır dökülür yaşım
Sizlere hediye eldedir başım
Ol yeşil yaprağı Selman'dan aldım

*

Gerçi Hatâyi'yem günâhım çoktur
Kalbimde benlikten bir eser yoktur
İncil Tevrat Zebur dört kitap haktır
Lezzet-i âyât-i Fürkan'dan aldım. (1).

★

Ezelden aşk ile dîvâne geldim
Erenler rengine boyane geldim
Senin gönlüne büründü hayâlin
Nigâhın uykudan uyane geldim
Ezelden aşk ile ben lâmekânem
Dîdâre müştakem seyrâne geldim
Kulum kulluğumun noksanı çohdur
Kerem kıl lütf ile ihsâne geldim
Menem bunda Hatâyi Hayderoğlu
Kalender dervişem meydâne geldim

★

Dilberâ hüsn-i ruhun gülzâr-i cennet bilmişem
Her ne kim senden gelür ben ayn-i rahmet bilmişem
Her ne kim cevr-ü cefâ kılsan bu miskin gönlüne
Ben gamından ağrıman bu cana minnet bilmişem
Tende cân oldukça gitmem âstânından senin
Hâk-i pâyin eş sanem başımda devlet bilmişem
Her ne kim senden gelürse haste cânum nûş eder
Kahrını râhat senin cevrini hürmet bilmişem

---

1) Bir "devriye" özelliği taşıyan bu koşuk onsekiz dörtlükten oluşuyor. Bu dörtlüklerden anlam özdeşliği taşıyanları buraya almadık. Dil bakımından, günümüz söyleyişine çok yakın olan bu koşuk, ozanın elinden çıktığı gibi bize ulaşmamışa benziyor. Hatâyi'nin dili o çağın Azeri Türkçesidir, ancak bugün Azerbaycan'da yayımlanan şiirlerinin günümüz Azeri ağzına uydurulduğu da gözardı edilmemeli.

Men Hatâyi bendeyem bir Pâdşâh-ı vakte kim
Eşiğinde kulluğun sultana izzet bilmişem.

Ben de bildim benlik yoktur özümde
Benliğim mürvete saldım ezelden
Tuttuğumuz iman ikrar kapusu
Bir pirin eteğin tuttum ezelden

Şeriat öğrendim binbir ad içün
Hakıkat öğrendim ayn-i zât içün
Ma'rifet öğrendim bu sıfât içün
Bülbülüm gülşende öttüm ezelden

Şeriatın ince yolları vardır
Hakıkatın derin gölleri vardır
Ma'rifetin gonca gülleri vardır
Tarikata hizmet ettim ezelden

Rahman kılıcıdır seyf-i Ahmedi
Çaldı çarpareden tîğ-i Hayderi
Fatıma hem Zülfikar-ı Kanberi
O demde kırklara yettim ezelden

Nuh ile ben bir gemiye binmişem
Yusuf'u tufanda sele vermişem
Sanma bu cihana henüz gelmişem
Bunca geldim bunca gittim ezelden

Hüseynî'yem bugün meydan içinde
Okudum dinledim irfan içinde
Yetmişbin yıl evvel Fürkan içinde
Cebrâil'e kelâm ettim ezelden

Hatâyi ümidim kesmezem Hak'tan
Bizi var eyledi o demde yoktan
Balçığımız yoğurmuştur topraktan
Türâbiyem yerde bittim ezelden.

Âhirete ne gerekdir bilemez
Aklı yok beyni yok kimi canların
Varub bir mürşidden irşad olamaz
Pirden eli yoktur kimi canların
*
Tevbe edüb nefsin öldürememiş
Hâlin âşıklara bildirememiş
Evin yapmış için dolduramamış
Mumu var balı yok kimi canların
*
Âşıkların kalbidir Hakk'ın evi
Nâhak evin koyub eyleme da'vi
İlde sofi kend(i) evinde Muâvi
Dalı var gülü yok kimi canların
*
Şah Hatâyi'm eydür pirim Ali'dür
Gittiğimiz imamların yoludur
Benliğinden geçen Hakk'ın kuludur
Gümânı kali yok kimi canların
★
Gaziler bu yola riyâyla girmen
Yarın anda kıl köprüler kurulur
Hak kadıdır Muhammed şefaatçı
Cümle mahlük gelüb anda dirilür
*
Cennet cehenmemde mevcuddur anlar
Od ile türabdan biçülür tonlar
Rehberi emrinde olmayan canlar
Yüzü dönmüş cehenneme sürülür
*
Gördüm deyen göze miller çekerler
Ayak altına kızgın saç dökerler
Münkir olanları oda yakarlar
Müminin günahı bunda sorulur
*
Her halife sancağın çeker gelür
Özün tanıyanlar mürşidin bulur
Yol gözedür hûri kızları alur
Varur anda obasına derilür

Yol oğlundan bağçenizi sakınmam
Yen yedirin yemişiniz koruman
Musahibsiz yedi adım yürümen
Musahibi olmayan anda yorulur

*

Şah Hatâyi tâ ezelden ahdlıdır
Yol oğlu yol yıksa hem günahlıdır
İkrar ehli olan cennet ehlidir
İnkâr olanın günahı sorulur.

★

İmam Ca'fer kullarıyız
Sohbetimiz nihân olur
Ölmezden evvel ölüyüz
Câna vasl olan can olur

*

İmam kulları derilür
Yol erkân sohbet sürülür
Mahşer sorusu sorulur
Bunda ulu divan olur

*

Bunda kibr ile kin olmaz
Hem sen olub hem ben olmaz
Âdem öldürsen kan olmaz
Nefes öldürsen kan olur

*

Budur evvel budur âhır
Budur mahabbette mihir
Küfür her mezhebde küfür
Bunda küfür iman olur

*

Aşk şerâbından içilür
Müşkil hall olur seçilür
Kan işleyenden geçilür
Erenler mürvet kân olur

*

Sohbet ederler "ene'l-Hak"
Tek derdine dermane bak
Üçyüzaltmışaltı uğrak
Sekizi asl-ı din olur

Hatâyi der ben bundayım
Hak dîvânında gündeyim
Sen bendesin ben sendeyim
Ne sen olur ne ben olur.

★

Hû diyelim gerçeklerin demine
Gerçeklerin demi nurdan sayılur
Oniki imam katarına uyanlar
Muhammed Ali'ye yardan sayılur

*

Üç gün imiş şu dünyanın safâsı
Safasından artık olur cefâsı
Gerçek erenlerin nutku nefesi
Biri kırktır kırkı bir'den sayılur

*

İhlâs ile gelen bu yoldan dönmez
Dost olan dostuna ikilik sanmaz
Eri Hak görmeyen Hakk'ı da görmez
Gözü bakar ama körden sayılur

*

Gerçek âşık menzilinde durursa
Çerağ gibi yanub yağı erirse
Eksikliği kendözünde görürse
O da erdir yine erden sayılur

*

Şah Hatâyi'm eyder Bağdad'tır vatan
İkilikten geçüb birliğe yeten
Erenler yanında kıyl-ü kal tutan
Yolun dikenidür hardan sayılur.

★

Aşkın ey dilber gönül tahtına şâh olmuşdürür
Sûretin can mülküne hurşîd-ü mâh olmuşdurur
Aşkını gönlümde men dahi niçün pinhân idem
Eşk-i sürhum rûy-i zerdim çün güvâh olmuşdürür
Sûretin her kim ki gördü vâlih-i hayrân olub
Akdı yaşı dane dane benzi kâh olmuşdürür
Bağçede hüsnün gezerken bülbül-i şeydâ görüb
İşi anın dünyede feryâd-ü âh olmuşdürür

Bu Hatâyi yüzünü gördü senin hûb-i Hûten
Ol cihedten Hind içinde pâdşâh olmuşdürür.

Bugün gam tekyegâhında fedâ bir cânımuz vardur
Gönül abdâl-i aşk olmuş gelen kurbanımuz vardur
Evel birdür ahir birdür zahir birdür batın birdür
Çü bildük birlige erdük şükür irfanımuz vardur
Safiyyullah Halilullah Esedullah demiş billâh
Bihamdillâh ki bulardan kadîm erkânımuz vardur
Peri-peyker melek-manzar bize âdem demez amma
Dem olur ki meleklerle bizim seyrânımuz vardur
Çemende bülbülü gördüm aceb efgan ile söyler
Dahi sâd hâr ile her dem gül-i handânımuz vardur
Şerâbın bezmidir sâkî şerâbın lâ'l reng olmuş
Gönül şîşînde pişmiş bir ciğer biryânımız vardur
Hatâ benden atâ senden güneh benden lütuf senden
Bizüm cürmümüze bakmaz zirâ Mennânımuz vardur
Hatâyi bendesin etmiş kerem bâbın küşâd etmiş
Demişler gelsün ol gedâ ana ihsanımuz vardır.

Âdem olub geldim âdem içine
Nasib olmaz dürlü candan içeru
Zenbur olub kândan kânda geçerken
Bir kâna uğradım kândan içeru

Kardaş gel erkâna bu erkân değil
Oynatma atını bu meydan değil
Süleyman'dan esen Süleyman değil
Süleyman var Süleyman'dan içeru

İrfan meclisinde irfan almışam
Lâl-i Bedahşan'dan mercan almışam
Bin canı verüben bir can almışam
Ol cânı saklaram candan içeru

Hatâyi Sultan'ın nutkunu hakla
Ne dileğin varsa kendinde yokla

Mürşidin pendini iyice sakla
Damardan ilikten kandan içeru. (2).

Kara saç boynuma serildi düştü
Sanarsun ay ile gün sındı düştü
Bugün ulaştılar hublar hubuna
Bize hublar hubu esindi düştü
Yanağın çevresi gül harmanıdur
Ol gül harmanına çesengi düştü
Habibim yürüdü bağçeye doğru
Utandı serviye çisindi düştü
İdris de cennette hulle biçerken
Gözümden yaş elem can sindi düştü
Bize yedden inen kısmet günüdür
Size mescid bize meyhane düştü
Ne bâkim var benüm rakîb yanında
İşittim kuyu kazan kendi düştü
Can Hatâyi'm inanma mala gence
Anca mal ile gence bendi düştü.

Kılur gamzem cefâlar dürlü
Verür lâ'lin safâlar dürlü dürlü
Eşigünde senün her gice ey şâh
Sürer yüz min belâlar dürlü dürlü
Asılmış zülfünün her bir mûyine
Menim tek mübtelâlar dürlü dürlü
Rakîbler çekdügim cefâlar içün
Kılurmen bedduâlar dürlü dürlü
Harâbe gönlümün içinde aşkın
Dutubtur çok binâlar dürlü dürlü
Hatâyi eşigüne kemteründür
Umar senden atâlar dürlü dürlü.

---

2) Bu koşuk Yunus Emre'nin *"Severem ben seni candan içeru"* dizesiyle başlayan koşuğuna benzektir.

Bugün ele almaz oldum ben sazım
Arşa direk direk çıkar âvâzım
Dört şey vardır ki karındaşa lâzım
Bir ilim bir kelâm bir nefes bir saz

*

Güzel Ali'm çıksa salınsa
Bedir aylar gibi doğsa dolunsa
Dört şey vardır ki karındaşa lâzım
Bir hayr bir şer bir ibâdet bir niyâz

*

Yaz olunca çayır çemen üstüne
Armağan sunarlar dostu dostuna
Dört şey vardır avı almış destine
Bir şahin bir doğan bir espir bir baz

*

Câhil olan söyler sözünü bilmez
Meydana gelince özünü bulmaz
Dört şey vardır cennet yüzünü görmez
Bin münkir münâfık bir yezid gammaz

*

Şah Hatâyi'm eydür sen kulun nider
Güzel dünyasını terk eder gider
Dört şey vardır yıldan yıla devr devr
Bir aydır bir gündür bir kıştır bir yaz.

★

Uzanub bir cana varılmayıcak
İkrar elin tutmayınca ikrar verilmez
Rehberinin öğüdün almayıcak
Gümân gitmez îmân niydüğün bilmez

*

Kâmil olur kâmil sözüne uyan
Ol kerem kânıdır şol yolu koyan
O Hakk'ın gününde yerini bulan
Musahibsiz asla özün bulamaz

*

Musahib olunca özünü bulur
Kahrı küfrü lütfu hep îmân olur

Hak katına elsiz ayaksız varır
Âşinâsız bir iş dürüst olamaz

*

Âşinâ gerekmiş Hakk'a yetmeğe
Yorulmadan hakdan Hakk'a gitmeğe
Kapusuz bacasız bir ev yapmağa
Meşrebsiz ol dört kapudan varılmaz

*

Meşreb ile dört kapudan girilür
Özün teslimle Allah'a varılur
Mürşidin önünde kefen sarılur
Cemiyette pirsiz namaz kılınmaz

*

Cemiyet namazın kıla irfanda
Rahmetindir tenin ol yeter sende
Günâhın mahv olur suâlin bunda
Yarlıganmayınca kabrine konmaz

*

Hatâyi türâba katıldı tenin
Rahmet nuru ile nurlandı canın
Mürşid nazarından kurtaran seri
Anlar cehennemin oduna yanmaz.

NASİHAT-NÂME'DEN

Ezelden bir meseldir kim dimişler
Tarikat pirleri şekker yemişler
Ne ise zâhirin bâtının oldur
Zâhirden bâtına düş doğru yoldur
Nazar eyle Hakk'ın hikmetlerine
Taâlallah zihî kudretlerine
Yarattı cânını Hak bir nefesten
Anı bil çıkmadan uş bu kafesten
Ki bir gevherdürür eşyanın aslı
Hem anın ma'dini men'bai nesli
Ki her kim dürr iledür kân-ı gevher
Ne gevher kim hakîkat Hakk'a mazhar
Cihan katre anın bahri yanında
Ki gark olur akıllar pâyanında
Veli katre değül deryâdan ayru
Ulaşıcak bir olur sanma gayru
Eline alıcak bir saf âyine
Yine özün görürsün her âyine
Görünen gözgüde hem öz cemâlin
Dahi nedir sana senden hayâlin
Yakın bak kim sana senden yakındır
Irak bakma beru gel sen yakın dur
Yüzünde vü gözünde vü sözünde
Özündür can olan ey can özünde
Kamuda oynayan bu devr-i Hak'dur
Özün bilene bu yahşi sebakdur.

*

DEHNÂME'DEN

Kış gitti yine bahâr geldi
Gül bitti vü lâlezâr geldi
Kuşlar kamusı figana düştü
Aşk odı yine bu cana düştü
Yer giydi kabâ-yi hızr-püşân
Cümle dile geldi leb-hamûşân
Servin yine tuttu dâmenin su
Su üste okudu fâhte gû gû
Gonca deheni çimende handân
Bülbül okudu sıfât-ı hicrân
Deryâda dür oldu ebr-i nîsân
Gülmekde enâr açıldı dendân
Turna uçuban havâya düştü
Lâçın aluban ovaya düştü
Alma ağacı dibinde sâye
Ta'n eyler idi bulut da âye
Yaşın yere döktü ebr-i nîsân
Bülbüller okudu sad hezârân
Mey besledi jâle her varakta
Turaç kitab okur idi tabakta
Güm güm der idi ağaçta kumrı
Mest oldu benefşe içti hamri

....

Kuş beççeleri ünü yuvadan
Mekteb ünü tek gelir havâdan
Boyandı zemin hezâr renge
Evrâk-ı şecer de tenge tenge
Nîlüfer açıldı suya girdi
Pîrâhenini başına burdi......

